

ભૂગોળ

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો, વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સવ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈપણ ભાગ કોઈપણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

પ્રા. વાય. પી. પાઠક

લેખન-સંપાદન

ડૉ. નવનીત એમ. જયસ્વાલ (કન્વીનર)
ડૉ. એન. જી. દિક્ષિત
ડૉ. બિમલ એસ. ભાવસાર
ડૉ. ભાવના આર. દવે
શ્રી મહેન્દ્ર કે. પટેલ
શ્રી ફતેસિંહ કે. ચૌધરી
શ્રી વિષ્ણુભાઈ બી. પટેલ

સમીક્ષા

ડૉ. જાયમલભાઈ જી. રંગીયા
શ્રી મહેન્દ્રભાઈ બી. પાઠક
શ્રી ઘનશ્યામભાઈ કે. પટેલ
શ્રી મહેશભાઈ આર. પટેલ
શ્રી ગોપાલભાઈ વી. ચૌધરી
શ્રી હારુનખાન એન. પઠાણ
શ્રી વિનોદભાઈ એચ. ડાભલિયા
શ્રી સાકેત એ. દવે
શ્રી પંકજકુમાર આર. શુક્લ
શ્રી રજનીકાન્ત એ. પંડ્યા

ભાષાશુદ્ધિ

ડૉ. નરેશ શુક્લ

ચિત્રાંકન

શ્રી ગ્રાફિક્સ

સંયોજન

શ્રી આશિષ એચ. બોરીસાગર
(વિષય-સંયોજક : ગણિત)

નિર્માણ-સંયોજન

ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એચ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 12, ભૂગોળ** વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ વિષયનું શિક્ષણકાર્ય કરાવતાં શિક્ષકો અને તજજ્ઞો દ્વારા હસ્તપ્રતની સર્વાંગી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. શિક્ષકો તથા તજજ્ઞોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ. એન. ચાવડા

નિયામક

તા.25-1-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી, એચ. એન. ચાવડા, નિયામક
મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, શ્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

1. માનવ ભૂગોળ : પરિચય	1
2. માનવ વસ્તી	8
3. માનવીની પ્રાથમિક અને દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિઓ	21
4. માનવીની તૃતીયક, ચતુર્થક અને પંચમ પ્રવૃત્તિઓ	28
5. પરિવહન	34
6. દૂરસંચાર	48
7. વ્યાપાર	55
8. માનવ વસાહતો	64
9. કુદરતી સંસાધનો	70
10. વૈશ્વિક સમસ્યાઓ : ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં	79
11. માહિતીના સ્રોત અને તેનું સંકલન	88
12. આંકડાકીય માહિતીનું આલેખન	98
13. માહિતી વિશ્લેષણ અને નકશાનિર્માણમાં કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ	107
● પરિશિષ્ટ	115

CERTIFICATE OF THE MAPS

1. © Government of India, Copyright 2016
2. The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher.
3. The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.
4. The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India.
5. The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned.
6. The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ 11માં ભૌતિક ભૂગોળના વિષયમાં તમે, વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરી છે. ભૂગોળ ખૂબ જ ઉપયોગી અને રસપ્રદ વિષય છે તે તમને અવશ્ય સમજાયું છે. ધોરણ 12માં આપણે માનવ ભૂગોળનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવાના છીએ.

ભૂગોળ એ પૃથ્વી વિશે પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ કરતું વિજ્ઞાન છે. બધાં જ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન તથા સામાજિક વિજ્ઞાનો **‘યથાર્થતાને જાણવી’** (To know the reality)ના ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખે છે. ભૂગોળ યથાર્થતાને સમગ્રતાના સ્વરૂપમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભૂગોળ (Geography)નું જ્ઞાન બે અભિગમથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે : (1) પદ્ધતિસર અભિગમને આધારે અને (2) પ્રાદેશિક અભિગમને આધારે. માનવ ભૂગોળ (Human Geography) એ પદ્ધતિસર અભિગમની વિષયશાખા છે. તેમાં માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સતત પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયાઓથી જે સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓ ઉદ્ભવે છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

15મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી 18મી સદી સુધીના સમયગાળાને **સંશોધનયુગ** કહેવામાં આવે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન શોધ-પ્રવાસો દ્વારા વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોની વિસ્તૃત માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી. નકશાનિર્માણ કાર્યનો વિકાસ થયો. ભૂગોળવિદ્યોએ પ્રાપ્ત માહિતીને વૈજ્ઞાનિક ઢાંચામાં વર્ગીકૃત કરી તેના પરિણામ સ્વરૂપે ‘ભૂગોળ’ વિષયનો ઉદ્ભવ થયો. બર્નાર્ડ વેરેનિયસે તેના પુસ્તક **‘Geographia Generalis’**માં ભૂગોળના બે વિભાગ દર્શાવ્યા છે : (1) સામાન્ય ભૂગોળ અને (2) વિશિષ્ટ ભૂગોળ. સામાન્ય ભૂગોળમાં સમગ્ર પૃથ્વીને એક એકમ તરીકે સ્વીકારીને તેની લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ ભૂગોળમાં જુદા જુદા પ્રદેશો અને ત્યાંના માનવજીવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપર માનવજીવનનો ક્રમશઃ વિકાસ થયો છે. માનવની મૂળભૂત જરૂરિયાતો ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ વગેરે ઉપર કુદરતી પરિબળો અસર કરે છે. માનવ ભૂગોળમાં માનવીય અને કુદરતી પરિબળોની પરસ્પર થતી અસરોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. માનવ ભૂગોળમાં ‘માનવ’ કેન્દ્ર સ્થાને છે. માનવીના નિવાસસ્થાનના વિસ્તારના આધારે તેની પ્રવૃત્તિ નક્કી થાય છે જેમ કે, મેદાની પ્રદેશમાં વસતો માનવી ખેત-પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે જંગલમાં નિવાસ કરતો માનવ જંગલની પેદાશ એકઠી કરે છે. સમુદ્ર કિનારે વસતો માનવ મત્સ્યયનની પ્રવૃત્તિ વિશેષ કરે છે. આ રીતે માનવી અને પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધોથી ઉદ્ભવતી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભૂગોળનું અભ્યાસક્ષેત્ર તૈયાર થયું છે. વેરેનિયસે આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ભૂગોળના વિષયવસ્તુને ત્રણ પેટા વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે. (1) ખગોળ વિષયક લાક્ષણિકતાઓ (2) સ્થળીય લાક્ષણિકતાઓ અને (3) માનવીય લાક્ષણિકતાઓ.

ભૂગોળ સંકલિત (Integrative), આનુભાવિક (Empirical) અને વ્યાવહારિક (Practical) વિજ્ઞાન છે. ભૂગોળ પૃથ્વી સપાટી પર આવેલાં વિભિન્ન તત્ત્વો (Elements) અથવા પાસાં (Aspects)નો માનવના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરે છે. પૃથ્વી સપાટી પર પ્રાપ્ત બધાં જ તત્ત્વોને તેમની ઉત્પત્તિના આધારે બે વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) પ્રાકૃતિક અથવા ભૌતિક તત્ત્વો અને (2) માનવીય અથવા સાંસ્કૃતિક તત્ત્વો. આ તત્ત્વોના આધારે ભૂગોળની બે શાખાઓ વિકસી છે.

(1) પ્રાકૃતિક (ભૌતિક) ભૂગોળ (Physical Geography), (2) માનવ ભૂગોળ (Human Geography)

19મી સદીમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળ અને ભૂસ્વરૂપીય ભૂગોળ નામની શાખાઓનો વિકાસ થયો પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે કેટલાક ભૂગોળવિદ્યોએ માનવી અને પર્યાવરણ વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધોના અભ્યાસને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું. તેના પરિણામે ‘માનવ ભૂગોળ’ શાખાનો ઉદ્ભવ થયો. માનવીના ઘર તરીકે પૃથ્વીનો અભ્યાસ એ માનવ ભૂગોળનું પ્રથમ સોપાન છે. માનવ ભૂગોળ ત્રણ બાબતોના અભ્યાસને મહત્ત્વ આપે છે :

(1) પ્રાકૃતિક તત્વો અને માનવ જગત વચ્ચેનો સંબંધ (2) માનવ પ્રવૃત્તિઓનું સ્થાનિક વિતરણ અને તે પ્રવૃત્તિઓ થવા પાછળનાં કારણો અને (3) વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સામાજિક અને આર્થિક ભિન્નતાઓનું અધ્યયન.

માનવીની બધી જ વિકાસાત્મક ગતિવિધિઓ પર ભૌતિક પર્યાવરણની અસર થાય છે. તે ભૌતિક પર્યાવરણ સાથે અનુકૂળન સાધીને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણની રચના કરે છે. માનવ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધો ગતિશીલ છે. પ્રાકૃતિક તત્વો અને માનવ જગત વચ્ચેનો સંબંધ, સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ ઉદ્ભવ થવાનાં કારણો, વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોની સામાજિક અને આર્થિક ભિન્નતાઓ, માનવીની સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે પાસાંઓનો અભ્યાસ માનવ ભૂગોળ દ્વારા થાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવ અવિભાજ્ય (Indivisible) તત્વો છે બંનેને સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન માનવ ભૂગોળ કરે છે. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ભૂગોળવેત્તા **જન બ્રુન્સે** માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે : ‘માનવ ભૂગોળ એવાં બધાં જ તત્વોનો અભ્યાસ કરે છે જે માનવીની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.’

જાણવું ગમશે

માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓ (Definitions of Human Geography)

(1)		માનવ સમાજ અને પૃથ્વીના પ્રાકૃતિક તત્વો વચ્ચેના સંબંધોનું સંયોજિત (Synthetic) અધ્યયન માનવ ભૂગોળ કરે છે.	- ફેડરિક રેટ્ઝેલ
(2)		માનવ ભૂગોળ અસ્થિર પૃથ્વી અને ક્રિયાશીલ માનવી વચ્ચેના પરિવર્તનશીલ સંબંધોનું અધ્યયન છે.	- કુમારી એલન સી. સેમ્પલ
(3)		આપણી પૃથ્વીને નિયંત્રિત કરનારા ભૌતિક નિયમો તથા પૃથ્વી ઉપર રહેનારા સજીવો વચ્ચેના સંબંધોના સંયોજિત જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન સંકલ્પના એટલે માનવ ભૂગોળ.	- પૉલ વિડાલ-ડી-લા-બ્લાશ
(4)		ભૌગોલિક પર્યાવરણ તથા માનવીની ક્રિયાઓના પરસ્પર સંબંધોનો અભ્યાસ એટલે માનવ ભૂગોળ.	- એલ્સવર્થ હેટિંગ્ટન

એરિસ્ટોટલ, બકલ, હમ્બોલ્ટ, રિટર વગેરે વિદ્વાનોએ ‘ઈતિહાસ ઉપર ભૂમિના પ્રભાવ’ને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી રેટ્ઝેલ અને કુ. એલન સેમ્પલે ‘ભૌતિક પર્યાવરણ માનવ ક્રિયાઓને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે.’ તે સમજાવ્યું, જ્યારે હેટિંગ્ટને સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ ઉપર આબોહવાના પ્રભાવને સમજાવ્યું. આ વિદ્વાનોના વિચારોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવ ભૂગોળ માનવ સમાજ અને તેના પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધોને પ્રાધાન્ય આપે છે. માનવ ભૂગોળ એ **ગત્યાત્મક (Dynamic)** વિજ્ઞાન છે. માનવ ભૂગોળના વિષયવસ્તુમાં સમયની સાથે વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. હવે આપણે માનવ ભૂગોળના અભ્યાસનાં ક્ષેત્રોની સમજ મેળવીએ.

માનવ ભૂગોળનું વિષય વસ્તુ (Subject matter of Human Geography)

તકનીકી વિકાસની સાથે મનુષ્ય અને પર્યાવરણના સંબંધો બદલાઈ રહ્યા છે. માનવીનો પર્યાવરણ સાથેનો

સંબંધ એ માનવ ભૂગોળના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ છે. વિભિન્ન પ્રદેશોના માનવીઓના રંગ, સ્વાસ્થ્ય, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ભાષા, ધર્મ, સામાજિક માળખું વગેરે અનેક બાબતોમાં વૈવિધ્ય છે. સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓનું ઉત્તમ ઉદાહરણ યુ.એસ.એ. અને ભારત જેવા બિનસાંપ્રદાયિક દેશોમાં જોવા મળે છે. અમેરિકન ભૂગોળવેત્તાઓ ફિન્ય અને ટ્રેવાર્થાએ માનવ ભૂગોળના વિષય વસ્તુના બે વિભાગ પાડ્યા છે : (1) પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અને (2) સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ.

પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં ભૂપૃષ્ઠ, જળ પ્રણાલી, જમીન, વનસ્પતિ, ખનીજો, આબોહવા વગેરે કુદરતી તત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણમાં વસ્તી, વસાહતો, કૃષિ, ઉદ્યોગો, પરિવહન, દૂરસંચાર, વ્યાપાર વગેરે માનવસર્જિત બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં સમયાંતરે મોટા ફેરફારો થતા રહ્યા છે. 20મી સદીની શરૂઆતમાં સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પાસાં પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ પછીથી માનવ સમાજ સામે આવેલી નવી સમસ્યાઓ અને પડકારો વિષય વસ્તુના કેન્દ્રમાં રહ્યાં. માનવ ભૂગોળમાં તત્કાલીન, સમન્વયકારી (Integrating) અને આંતરવિષયક (Inter disciplinary) વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, વસ્તી વિજ્ઞાન, કૃષિવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો સાથે માનવ ભૂગોળ અનુબંધ અને સહસંબંધ ધરાવે છે. માનવ ભૂગોળના અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં સમાવિષ્ટ મહત્ત્વનાં પાસાં આ પ્રમાણે છે :

- માનવીની ઉત્પત્તિ, તેની પ્રજાતિઓ અને પૃથ્વી પર માનવ પ્રજાતિઓનું સ્થાયીકરણ.
- માનવવસ્તીનું વિતરણ, વસ્તીગીચતા, વસ્તીવૃદ્ધિ, વસ્તીની વિશેષતાઓ અને માનવ વસ્તીનું સ્થળાંતરણ.
- માનવીની પ્રાથમિક, દ્વિતીયક, તૃતીયક, ચતુર્થક અને પંચમ પ્રવૃત્તિઓ.
- ભૂમિસ્વરૂપો, વાતાવરણ, જમીન, વનસ્પતિ, જલાવરણ, ખનીજો વગેરે સાથે માનવીનો સંબંધ અને તેમની સાથેનું સમાયોજન.
- માનવ વસાહતો, ગ્રામીણ વસાહત પ્રણાલી, શહેરી વસાહત પ્રણાલી, વસાહતોની સમસ્યાઓ.
- માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ - શિકાર, પશુપાલન, કૃષિ, ઉદ્યોગો, પરિવહન, દૂરસંચાર અને વ્યાપાર.
- સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંગઠનો.
- માનવીની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ - ભાષા, સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત, ધર્મ, લોકસાહિત્ય, પરંપરાઓ વગેરે.
- ભવિષ્યના સંદર્ભમાં સંસાધનોની મૂલવણી અને સંરક્ષણની યોજનાઓ.

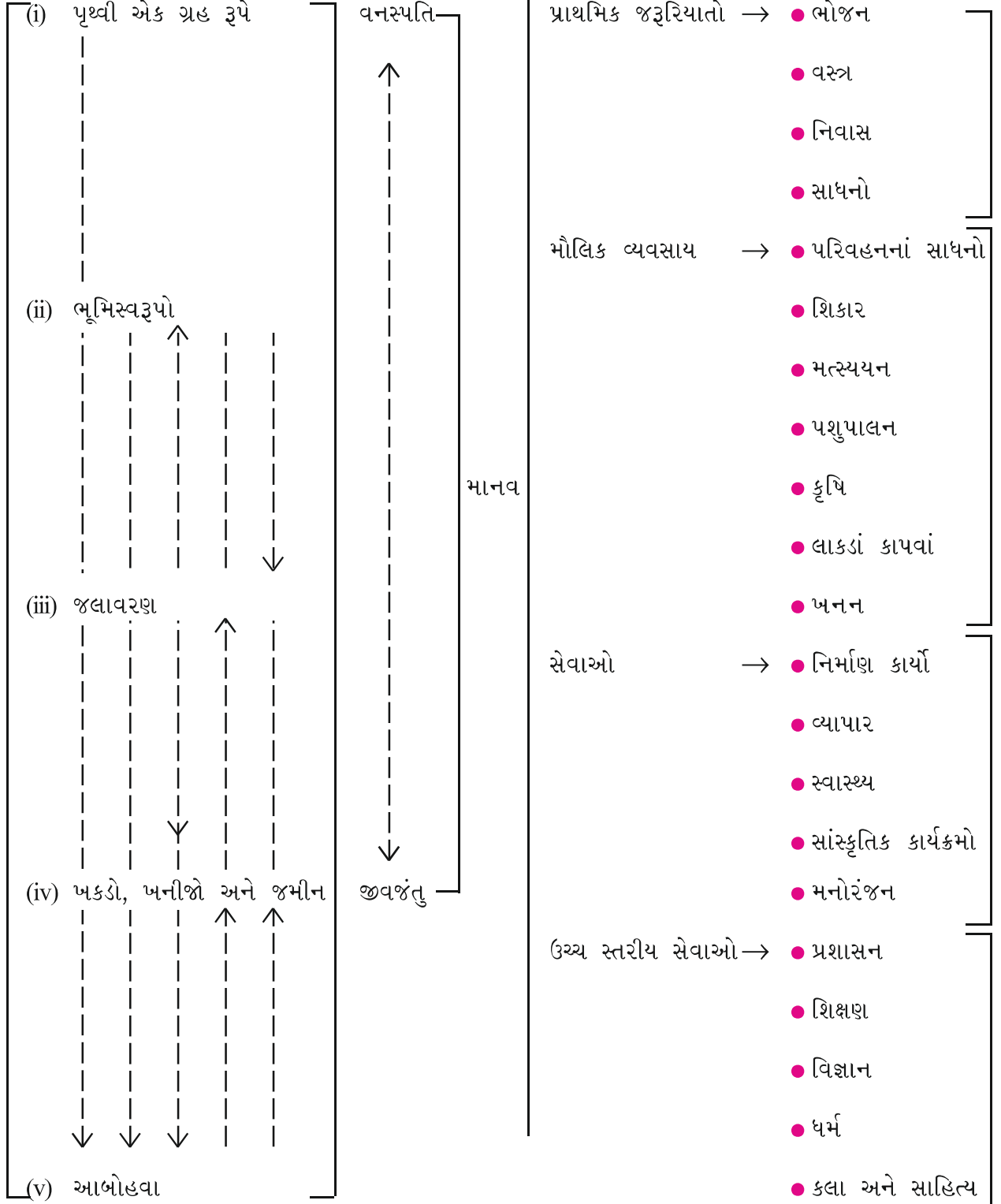
માનવ ભૂગોળ પરસ્પર સંકળાયેલાં ત્રણ કાર્યો કરે છે :

(1) માનવ નિર્મિત ઘટનાઓનું સ્થિતિસંબંધી વિશ્લેષણ : અહીં માનવ વસ્તી તેમની વિશિષ્ટતાઓ, કલા, કૌશલ્યો અને તેમનાં વિસ્તરણ સંકળાયેલાં છે.

(2) પારિસ્થિતિક વિશ્લેષણ : અહીં કોઈ એક ભૌગોલિક પ્રદેશમાં માનવી અને તેના પર્યાવરણ સાથેના સંબંધોના અભ્યાસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

(3) પ્રાદેશિક સમન્વય : અહીં સ્થાનિક અને પારિસ્થિતિક અભિગમો જોડી દેવામાં આવે છે. તેમાં અભ્યાસનો ઉદ્દેશ આંતરિક રચના અને બાહ્ય સંબંધોની સમજ મેળવવાનો છે.

માનવીના સાંસ્કૃતિક વિકાસના આધારે બ્રુન્સ અને એલ્સવર્થ હન્ટિંગ્ટને માનવ ભૂગોળ અભ્યાસક્ષેત્રોના જુદા જુદા વિભાગો સૂચવ્યા છે, જેમાં શ્રમ વિભાજન, માનવ દ્વારા પ્રાકૃતિક સંપદાઓનું શોષણ, વધુ પડતું ખનન, શહેરોની સમસ્યાઓ, જંગલો અને પ્રાણીઓનો વિનાશ વગેરે બાબતોને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

1.1 માનવ ભૂગોળનાં ક્ષેત્રો (હન્ટિંગ્ટનના મતાનુસાર)

(નોંધ : અહીં દર્શાવેલ તીર તથા તેમનો વિસ્તાર એ દર્શાવે છે કે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ એકબીજાને અસર કરે છે.)

1.2 માનવ ભૂગોળનાં અભ્યાસક્ષેત્રો

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો (Approaches of Human Geography)

માનવ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધોની ચર્ચા માનવ ભૂગોળમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. આ સંબંધોના વિશ્લેષણ માટે જુદા જુદા અભિગમો અપનાવવામાં આવ્યા છે. સમય પરિવર્તનની સાથે સાથે માનવ ભૂગોળના વિષયવસ્તુ તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ અને અભિગમો પણ બદલાતા રહ્યા છે. માનવ ભૂગોળના અભ્યાસ માટે કેટલાક મહત્વના અભિગમો આ પ્રમાણે છે :

1. ઐતિહાસિક અભિગમ (Historical Approach) :

માનવીના ઉદ્ભવથી માંડી વર્તમાન સુધી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ સાથે તેના સંબંધો પરિવર્તનશીલ રહ્યા છે. 18મી સદીની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી માનવીએ તકનીકી અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી, જેથી માનવીની જીવન જીવવાની શૈલીમાં પરિવર્તન થયાં છે. આ અભિગમ દ્વારા માનવ અને પર્યાવરણમાં સમયની સાથે થયેલાં પરિવર્તન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

2. ક્ષેત્રીય વિશ્લેષણ અભિગમ (Spatial Analysis Approach) :

વિશ્વના વિભિન્ન પ્રદેશો અને ભાગોમાં વસતા માનવીના માનવસર્જિત પર્યાવરણને પ્રાધાન્ય આ અભિગમથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના અભિગમ દ્વારા માનવજીવનની શૈલીઓની વિવિધતા પ્રાપ્ત થાય છે. લગભગ 20મી સદીના પ્રારંભ સુધી માનવજીવનની શૈલી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને આધારિત હતી.

3. પારિસ્થિતિકીય વિશ્લેષણ અભિગમ (Ecological Analysis Approach) :

માનવી પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં કેવી રીતે સમાયોજન કરે છે અને તકનીકી વિકાસ દ્વારા પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કેવી રીતે કરે છે, તેનું વિશ્લેષણ આ અભિગમ દ્વારા કરવામાં આવે

છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓની સાથે અનુકૂળન સ્થાપવામાં જે પારિસ્થિતિક પરિવર્તન જોવા મળે છે તેનો અભ્યાસ આ અભિગમમાં સમાવિષ્ટ છે. નિશ્ચયવાદી (નિયતિવાદી) અને સંભવવાદી વિચારધારાઓ આ અભિગમ સાથે જોડાયેલી છે.

નિશ્ચયવાદ (નિયતિવાદ) (Determinism) :

આ વિચારધારા મુજબ મનુષ્યની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને ક્રિયાઓ પર્યાવરણ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. કોઈ પણ માનવ સમુદાય, રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, માનવ સંસ્કૃતિ, જીવનશૈલી અને વિકાસની માત્રાને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અસર કરે છે. આ વિચારધારા માનવીને નિષ્ક્રિય પરિબળ ગણે છે. હિપોક્રેટ્સ, એરિસ્ટોટલ, હિરોડોટ્સ, સ્ટ્રાબો વગેરે વિદ્વાનોએ માનવી ઉપર પ્રાકૃતિક સ્થિતિનો પ્રભાવ સમજાવ્યો હતો. ત્યાર પછી કાન્ટ, હમ્બોલ્ટ, રીટર, કુમારી એલન સેમ્પલ તથા એલ્સવર્થ હંટિંગ્ટન દ્વારા આ વિચારધારાને અનુમોદન પ્રાપ્ત થયું હતું. 20મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી આ વિચારધારા વિકસતી રહી હતી. કુમારી એલન સેમ્પલ તથા એલ્સવર્થ હંટિંગ્ટન આ વિચારધારાના પ્રખર સમર્થક હતા.

સંભવવાદ (Possibilism) :

પ્રકૃતિની સરખામણીમાં માનવને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. માનવીને સક્રિય સ્વરૂપે જોવામાં આવે તે વિચારધારાને સંભવવાદી વિચારધારા કહેવાય છે. સંભવવાદ શબ્દનો સર્વપ્રથમ ઉપયોગ લુસિયન ફાવરે (Lucian Febvre)એ કર્યો હતો. તેના મતાનુસાર માનવ સંભાવનાઓનો સ્વામી છે. પ્રકૃતિના તત્ત્વોના ઉપયોગ બાબતનો નિર્ણય માનવી જ કરે છે. ભૂગોળવેત્તા વિડાલ-ડી-લા-બ્લાશે આ વિચારધારાનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર કર્યો હતો.

સંભવવાદી વિચારધારાની ઘણા વિદ્વાનોએ આલોચના કરી હતી. નિશ્ચયવાદી વિચારધારા અને સંભવવાદી વિચારધારાનો સમન્વય કરતી. ‘નવ-નિયતિવાદી’ નામની વિચારધારા ગ્રિફિથ ટેઈલરે રજૂ કરી. તેણે સમજાવ્યું કે પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરીને પ્રકૃતિનો ઉપયોગ માનવીએ કરવાનો છે. માનવીએ સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણને મર્યાદિત કરીને પ્રાકૃતિક તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરવો અનિવાર્ય છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને નુકસાન થશે તો માનવસમાજ સામે માનવસર્જિત સમસ્યાઓ ઊભી થશે, માનવ વિકાસ રુધાશે.

4. વર્તનલક્ષી અભિગમ (Behavioural Approach)

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતું સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ તે ક્ષેત્રના માનવીના વ્યક્તિગત ગુણો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, વ્યવહારો, રીતરિવાજો વગેરેનું પરિણામ છે. કોઈ પણ પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ત્યાંના લોકોના વર્તન પર અસર કરે છે. માનવ સમુદાયોના વર્તન અને જીવનશૈલીથી સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ ઉદ્ભવે છે.

5. માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ (Human welfare Approach)

આ અભિગમ ગરીબી, ભૂખમરો, દુષ્કાળ, યુદ્ધો, રંગભેદ, જાતિભેદ, વર્ગવિગ્રહો, આતંકવાદ, માનવસર્જિત હોનારતો વગેરેને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક અભ્યાસ કરે છે. આ અભિગમ એવા પ્રકારની સામાજિક - આર્થિક વ્યવસ્થાઓ પર ભાર મૂકે છે કે જેના દ્વારા વિશ્વના તમામ નાગરિકોને વિશ્વના બધાં જ સંસાધનો (સંપદાઓ) પર સમાન અધિકાર અને નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થાય. સામાજિક ન્યાય (Social Justice)નો હેતુ પાર પાડી શકાય. માનવીને તેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સરળતાથી મળી રહે અને માનવકલ્યાણ સાધી શકાય.

માનવ ભૂગોળના અભિગમો વિશે રિટર, રેટઝેલ, હંટિંગ્ટન, બ્લાશ, બ્રુન્સ, ડિમાજિયાં, ફિંચ, ટ્રેવાર્થા, ડિકન્સ, વ્હાઈટ વગેરે વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે.

માનવ ભૂગોળના અભિગમોની તુલના

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો માનવ અને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરે છે. નિશ્ચયવાદી વિચારધારા મુજબ મનુષ્યની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ પર્યાવરણ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, લોકોની જીવનશૈલી અને વિકાસની દિશાને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અસર કરે છે, જ્યારે સંભવવાદી વિચારધારા પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને બદલે માનવને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. માનવી પોતે જ સંભાવનાઓનો સ્વામી છે. માનવીની સર્જન શક્તિના કારણે મનુષ્યની કેન્દ્રીય અને ક્રિયાશીલ ભૂમિકાને

પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક અભિગમ એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે કે ભૌતિક પર્યાવરણની સમતુલા જળવાશે તો જ માનવ કલ્યાણ અને પ્રગતિ થઈ શકશે. પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરવાથી જ માનવી પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવી શકશે. સાંસ્કૃતિક પરિબળો અને પ્રાકૃતિક પરિબળો વચ્ચેના સંબંધો નિરંતર પરિવર્તનશીલ રહ્યા છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ સામે અનુકૂલન સાધવા માનવી હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે. આમ, માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ સામાજિક ન્યાયનો હેતુ સિદ્ધ થાય તે માટે વિશ્વના બધા જ માનવોનો સૃષ્ટિના બધાં જ સંસાધનો પર સમાન અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરે છે. આ વિચારધારા સમજાવે છે કે ગરીબી, ભૂખમરો, ગૃહયુદ્ધો, અરાજકતા, રંગભેદ અને આતંકવાદ વગેરે સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થાય તો જ માનવ કલ્યાણ શક્ય બનશે. આમ, માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના ભિન્ન ભિન્ન અભિગમો ‘માનવ’ ને કેન્દ્ર સ્થાને રાખી માનવીના ઘર તરીકે પૃથ્વીના અભ્યાસનું દિશાદર્શન કરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

- (1) માનવ ભૂગોળનો અર્થ સમજાવી તેના અભ્યાસ ક્ષેત્રોની ચર્ચા કરો.
- (2) માનવ ભૂગોળના વિકાસની રૂપરેખા આપો.
- (3) માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો જણાવી કોઈ એક અભિગમ વિશે માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) સંભવવાદ વિચારધારા સમજાવો.
- (2) માનવ ભૂગોળનાં ત્રણ કાર્યો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) નિશ્ચયવાદ વિચારધારા ચર્ચો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તર આપો :

- (1) નિશ્ચયવાદ વિચારધારા અને સંભવવાદી વિચારધારા વચ્ચેના તફાવતના બે મુદ્દા લખો.
- (2) માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ એટલે શું ?
- (3) પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ વચ્ચેના તફાવતના બે મુદ્દા જણાવો.
- (4) માનવ ભૂગોળ એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

- (1) કયા સમયગાળાને ‘સંશોધન યુગ’ કહેવાય છે ?
- (2) ‘સંભવવાદ’ શબ્દનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ કરનાર કોણ હતો ?
- (3) સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણમાં કયાં તત્વોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (4) જીન બ્રુન્સે આપેલી માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યા આપો.

5. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

- (1) નિયતિવાદના પ્રખર સમર્થક કોણ હતા ?
 (અ) કાન્ટ (બ) ફુ. એલન સેમ્પલ (ક) રીટર (ડ) હમ્બોલ્ટ
- (2) નીચેનામાંથી કયું તત્વ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનું નથી ?
 (અ) નદીઓ (બ) મેદાન (ક) પરિવહન (ડ) જંગલો
- (3) ‘જ્યોગ્રાફીયા જનરાલીસ’ (Geographia Generalis) પુસ્તક કોણે લખ્યું હતું ?
 (અ) બર્નાર્ડ વેરેનિયસ (બ) સ્ટ્રાબો (ક) એરિસ્ટોટલ (ડ) લુસિયન ફાવર
- (4) માનવ ભૂગોળમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે
 (અ) પૃથ્વી (બ) ભૌતિક તત્વો (ક) ઉદ્યોગ (ડ) માનવ
- (5) ‘ઇતિહાસ ઉપર ભૂમિનો પ્રભાવ’ને મહત્વ આપનાર.....
 (અ) કાન્ટ (બ) સ્ટ્રાબો (ક) બકલ (ડ) હંટિંગ્ટન

પ્રાસ્તાવિક

માનવ સમગ્ર જીવનસૃષ્ટિમાં એક વિશિષ્ટ જીવ છે અને બધા જ પ્રકારના ભૌગોલિક અભ્યાસો તેને કેન્દ્રમાં રાખીને થાય છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો તે બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સાધન અને સાધ્ય બન્ને છે. કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશમાં રહેતા લોકોની જીવનશૈલી અને રહેણીકરણી પરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે તેઓ સંસાધનોનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. માનવવસ્તી અને તેનું જીવનસ્તર જે-તે દેશ-પ્રદેશના પર્યાવરણ પર અસર કે પ્રભાવ પાડે છે. જો કે માનવવસ્તી સાથે જોડાયેલી બાબતો કુલ વસ્તી, વિતરણ અને માળખું એ સતત પરિવર્તનશીલ બાબત છે. આથી માનવવસ્તીનું વિતરણ અને માળખાનો અભ્યાસ ભૂગોળમાં મહત્વનો ગણાય છે.

વસ્તીનું વિતરણ અને ગીચતા

કોઈ પણ પ્રદેશની વસ્તીગીચતા એટલે તે પ્રદેશમાં પ્રત્યેક ચો કિમી દીઠ વસેલી સરેરાશ જનસંખ્યા. દુનિયામાં આજે મોટાભાગની વસ્તી બહુ થોડા જમીન વિસ્તાર પર વસે છે. એક મતાનુસાર વિશ્વની કુલ વસ્તીની લગભગ 90% વસ્તી જમીન વિસ્તારના માત્ર 10% ભાગમાં જ વસે છે. વસ્તીનું વિતરણ ખૂબ જ અસમાન રીતે થયેલું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. દક્ષિણ એશિયા, પૂર્વ એશિયા, પૂર્વ-મધ્ય-ઉત્તર અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપ એ ચાર વિસ્તારો દુનિયાની સૌથી વધારે વસ્તીને સમાવે છે.

ગીચ વસ્તી ધરાવતા ચાર પ્રદેશોની વિગતો			
દક્ષિણ એશિયા	પૂર્વ એશિયા	પૂર્વ-મધ્ય-ઉત્તર અમેરિકા	પશ્ચિમ યુરોપ
ભારત, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર, કંબોડિયા, થાઈલેન્ડ અને શ્રીલંકા	ચીન, જાપાન, કોરિયા અને ફિલિપીન્સ દ્વીપ સમૂહ	કેનેડા અને યુ.એસ.એ.ના ઉ. પૂ. નો કેટલોક ભાગ કેટલાક પ્રદેશો	યુ.કે., જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે

વસ્તીનું વિતરણ એ જે-તે સ્થળ સાથે જોડાયેલી બાબત છે અને તેથી જ વસ્તી વિતરણના અભ્યાસમાં વસ્તી કેવી રીતે વિતરિત થયેલી છે તે ધ્યાનમાં લેવાય છે. તે માપવાની સૌથી સહેલી અને સરળ પદ્ધતિ ટકાવારી છે. જો કોઈ દેશના વસ્તી વિતરણને સમજવું હોય તો તેના જુદા જુદા રાજ્યોમાં દેશની કેટલી વસ્તી વસે છે તે દર્શાવાય છે. દક્ષિણ એશિયા અને પૂર્વ એશિયાના પ્રદેશો દુનિયાની વસ્તીના લગભગ અડધા કરતાં પણ વધારે હિસ્સાને સમાવે છે. આજે એક અંદાજ મુજબ દુનિયાની દર પાંચમી વ્યક્તિ ચીનમાં વસે છે. આ વિસ્તારોની તુલનામાં ઉત્તર અમેરિકાના ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારોનું ક્ષેત્રફળ ઓછું છે. પશ્ચિમ યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકાના વિસ્તારો અદ્યતન તકનીકી વિકાસ અને ઊંચી માથાદીઠ આવક જેવી બાબતોમાં સમાનતા ધરાવે છે. વિકાસશીલ દેશોમાં વસ્તીવધારો, ઓછી સાક્ષરતા જેવી સમસ્યાઓ હોય છે.

વિશ્વમાં વસ્તીની ગીચતાનું વિતરણ

આપણે જાણીએ છીએ કે એશિયા સૌથી વધારે અને ઓસ્ટ્રેલિયા તદ્દન ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતો ભૂમિખંડ છે. વિશ્વમાં જુદા જુદા ખંડો અને વિસ્તારોમાં વસ્તી ગીચતામાં ઘણું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેને સમજીએ.

(1) વધુ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

વધુ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 100 થી વધારે	
વિશ્વમાં	ભારતમાં
● મધ્ય અને દક્ષિણ જાપાન ● મંચુરિયાનો દક્ષિણ ભાગ ● યાંગત્સે નદીનો ખીણ પ્રદેશ ● વિયેટનામનો પૂર્વ કિનારો ● મેકૉંગનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ ● બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ, ઉત્તર-પૂર્વ ફ્રાન્સ ● નાઈલ નદીનો નિમ્ન ખીણ પ્રદેશ અને તેનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ	● સતલુજ અને ગંગાનાં મેદાનો ● ગંગા, બ્રહ્મપુત્રાના મુખત્રિકોણ પ્રદેશો ● મહા, કૃષ્ણા, કાવેરી અને ગોદાવરીના મુખત્રિકોણ પ્રદેશો ● કેરલ અને પશ્ચિમ બંગાળના કેટલાક ભાગો

(2) મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 50 થી 100 સુધી	
વિશ્વમાં	ભારતમાં
● ઉત્તર જાપાન ● ઉત્તર કોરિયા ● મ્યાનમારમાં ઈરાવદી નદીનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ ● વિયેટનામમાં મેકૉંગનો મુખત્રિકોણ પ્રદેશ ● મલેશિયાનો પશ્ચિમ કિનારો ● પાકિસ્તાનમાં સિંધુ નદીનું ખીણ ક્ષેત્ર	● દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ ● માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને વરાડ પ્રદેશ

(3) ઓછી વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો :

આ પ્રકારના બે પેટાવિભાગ પાડવામાં આવે છે :

(1) દર ચો કિમી એ 10થી 49ની વસ્તી ગીચતા ધરાવતા ઓછી વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશો

ઓછી વસ્તી ગીચતા વાળા પ્રદેશો : વસ્તી ગીચતા દર ચો કિમી એ 10થી 49 સુધી	
વિશ્વમાં	ભારતમાં
● ચીન અને મંચુરિયાના પશ્ચિમના વિસ્તારો ● થાઈલેન્ડ અને મ્યાનમારનો મધ્ય અને ઉત્તર ભાગ ● ઈરાનનો પશ્ચિમ ભાગ ● સ્વીડનનો મેદાની પ્રદેશ ● પૂર્વ રશિયાનો ઉત્તર ભાગ ● પશ્ચિમ આફ્રિકામાં નાઈજીરિયાથી સેનેગલ સુધીનો વિસ્તાર ● પૂર્વ આફ્રિકા, ઈથોપિયા ● દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઉચ્ચ ભૂમિનો પ્રદેશ	● પૂર્વોત્તરના કેટલાક ભાગો ● ભારતીય મહામરુસ્થળ અને કચ્છ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો ● હિમાલયના ઊંચા પર્વતીય પ્રદેશો

(2) દર ચો કિમી એ 09 થી ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતા પ્રદેશો

દર ચો કિમી એ 09 થી ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવતા પ્રદેશો	
વિશ્વમાં	ભારતમાં
● પૂર્વ ઈરાન ● અફઘાનિસ્તાન ● મધ્ય એશિયા ● કઝાકિસ્તાન ● પશ્ચિમ સાઈબિરીયા ● ઉત્તર યુરોપમાં ટૈગા જંગલો ● ઉત્તર અમેરિકામાં પ્રેરી પ્રદેશ અને કેલિફોર્નિયાનો પ્રદેશ ● દક્ષિણ અમેરિકામાં એન્ડીઝનો ઉત્તર-મધ્ય ભાગ આફ્રિકામાં કોન્ગો બેસિન ● સુદાન, અંગોલા, ઝિમ્બાબ્વે અને ઝામ્બિયા પ્રજાસત્તાક ● ઓસ્ટ્રેલિયામાં પૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વના ભાગો	● લડાખ (જમ્મુ અને કશ્મીર), લાહુલ અને સ્પીતિ (હિમાચલ પ્રદેશ) ● રાજસ્થાનમાં બિકાનેર, બાડમેર અને જેસલમેર જિલ્લાના કેટલાક ભાગો ● કચ્છ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો ● મણિપુર, ત્રિપુરા, નાગાલેન્ડ, મેઘાલય અને મિઝોરમનાં ગાઢ જંગલનાં ક્ષેત્રો ● ઉત્તર પૂર્વીય અરૂણાચલ પ્રદેશ

વસ્તીનું કદ

ભારતમાં આદિકાળથી માનવ વસવાટ જોવા મળે છે. અહીંની ધરતી સુદીર્ઘ માનવ વસવાટનો ઇતિહાસ ધરાવે છે. 2011ની ગણતરી મુજબ ભારતની વસ્તી 121,01,93,422 ગત 2001ની ગણતરીની તુલનામાં 18,14,55,986 વધારે છે. વિશ્વમાં ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ભારત સાતમા ક્રમે અને વસ્તીમાં બીજા ક્રમે છે. વિશ્વમાં દર છઠ્ઠી વ્યક્તિ ભારતીય છે. ભારતની વસ્તી ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાની સંયુક્ત વસ્તીથી વધારે છે. ભારત આફ્રિકા ખંડની કુલ વસ્તી કરતાં દોઢ ગણી અને યુ.કે. કરતાં સાત ગણી વસ્તી ધરાવે છે. પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશની વસ્તી કરતાં ભારતના ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યની વસ્તી વધારે છે.

2.2 ભારત જનગણના પ્રતીક

ભારતમાં વસ્તી વિતરણની પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ

ભારત વસ્તી વિતરણની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વૈવિધ્ય અને વિષમતાઓ ધરાવતો દેશ છે. જો કે દેશમાં વધુ વસ્તીવાળાં મોટાં રાજ્યો પણ છે, છતાં આ સ્થિતિ બધે એક સરખી રીતે લાગુ પડતી નથી. વસ્તીના કેન્દ્રીકરણ થવા પાછળ કેટલાક પરિબલો કે સંજોગો અસર કરે છે જેમાં કુદરતી સંસાધનોની પ્રાપ્યતા એ વધારે મહત્વનું પરિબળ જણાય છે. આપણા દેશની વસ્તી વિતરણની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે. ઉત્તર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ આ ચાર રાજ્યોમાં દેશની કુલ વસ્તીનો ઘણો મોટો હિસ્સો વસે છે.

- ઉત્તર પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર આ બે રાજ્યોની વસ્તીનો સરવાળો કરીએ તો તે ભારતની લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી થાય છે.
- ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ બે મોટાં રાજ્યો છે. પરંતુ તેમાં અનુક્રમે દેશની 5.6% અને 6% વસ્તી વસે છે.

- બિહાર રાજ્ય દેશના ક્ષેત્રફળનો 2.8% વિસ્તાર ધરાવે છે પણ વસ્તીની દૃષ્ટિએ ત્યાં દેશના 8.5% લોકો વસે છે.
- આપણા દેશના અગિયાર રાજ્યો અને છ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં તેના ક્ષેત્રફળની તુલનામાં વસ્તીનું ભારણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઊંચું છે.
- જમ્મુ અને કશ્મીર, અરુણાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડમાં વસ્તીનું પ્રમાણ તેના વિશાળ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળની તુલનામાં ઘણું ઓછું છે.
- વસ્તીની દૃષ્ટિએ દેશમાં સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય સિક્કીમ છે.
- સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતો કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ લક્ષદ્વીપ છે.
- અંદમાન-નિકોબાર, દાદરા અને નગર હવેલી તથા દમણ-દીવ અને લક્ષદ્વીપના કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોની વસ્તી ટકાવારીમાં અંદમાન-નિકોબાર 0.03% હિસ્સો ધરાવે છે.
- આપણા દેશની સરેરાશ વસ્તી ગીચતા 382 છે. જ્યારે અરુણાચલ પ્રદેશમાં સૌથી ઓછી વસ્તી ગીચતા માત્ર 17 છે અને વધુમાં વધુ વસ્તીગીચતા 11297 દિલ્લીની છે.

વસ્તીગીચતાને અસર કરતાં પરિબળો

માનવીને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા અનુકૂલન સાધી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ જોઈએ છે. જો કે માનવી પ્રતિકૂળ કુદરતી પરિસ્થિતિમાં પણ વિજ્ઞાન અને તકનીકીની મદદથી જીવી શકે છે. તેનો વ્યાપ અત્યંત મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય છે. રસાળ, સપાટ જમીનના પ્રદેશો માનવીને વસવા આકર્ષે છે અને તેવાં ક્ષેત્રોમાં વસ્તી ગીચ હોય છે.

માનવ વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળોની અસરો સમજાવે.

1. ભૌગોલિક પરિબળો

અક્ષાંશ :

ઊંચાં અક્ષાંશોવાળા પ્રદેશોમાં તાપમાન નીચું રહે છે ત્યાં અતિશય ઠંડી હોવાથી માનવ વસ્તી ઓછી હોય છે. તે સિવાય આવા પ્રદેશોમાં સૂર્યપ્રકાશની લાંબા સમયની ગેરહાજરી જોવા મળે છે. જો કે આવા પ્રદેશોમાં કીમતી ખનીજો અને ખનીજતેલના ખોદકામ માટે લોકો ત્યાં વસ્યા છે. પરંતુ તેમને કુદરત સામે સતત ઝઝુમવું પડે છે. અલાસ્કા તથા સાઈબિરીયા તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. આવા પ્રદેશોમાં વસ્તી ગીચતા ઓછી જોવા મળે છે. મધ્ય અક્ષાંશમાં આવેલા ભૂમિક્ષેત્રોમાં આબોહવાની દૃષ્ટિએ સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોવાથી માનવ વસ્તીની ગીચતા વધારે હોય છે.

ભૂપૃષ્ઠ :

દુનિયાના પ્રાકૃતિક નકશાને જોઈએ તો અનેક પ્રકારનાં ભૂપૃષ્ઠનું વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. ઊંચાઈવાળા ક્ષેત્રો માનવ વસવાટ માટે અનુકૂળ નથી. ઊંચા પર્વતો અને ઊંચાઈએ આવેલા પ્રદેશોમાં લોકો ઓછી સંખ્યામાં રહે છે. આ વિસ્તારોમાં ખેતી માટે સમતલ ભૂમિનો અભાવ, સિંચાઈની સગવડો અને પરિવહન સેવાઓનો અભાવ વગેરે સમસ્યાઓ છે. દુનિયાની ઊંચી પર્વતમાળાઓ હિમાલય, એન્ડિઝ, રોકીઝ વગેરે તથા તિબેટ અને બોલિવિયાના ઉચ્ચપ્રદેશો ઊંચાઈને કારણે પાંખી માનવવસ્તીવાળા બન્યા છે. ઊંચાઈવાળા ક્ષેત્રોની તુલનામાં સપાટ મેદાની પ્રદેશની વસ્તીગીચતા વધારે જોવા મળે છે. ખેતી, પરિવહન, ફળદ્રુપ જમીન, પાણીનો પુરવઠો જેવી નૈસર્ગિક અનુકૂળતાઓને કારણે આવા વિસ્તારો પ્રાચીન કાળથી જ માનવ વસવાટ માટે પસંદગી પામ્યા છે. ઈતિહાસ સાક્ષી છે કે જગતની તમામ પ્રાચીન સભ્યતાઓ નદી-મેદાનમાં વિકસી અને તેના ચરમ વિકાસની ટોચે પહોંચી છે. વિશ્વનાં મોટાભાગનાં પ્રાચીન શહેરો નદી તટે જ વિકસ્યાં છે.

આબોહવા :

અતિશય ઠંડી કે ગરમી માનવી માટે અનુકૂળ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી મુશ્કેલ બને છે, તેના કારણે આવા વિસ્તારો તદ્દન ઓછી વસ્તીવાળાં ક્ષેત્રો બન્યાં છે. ગરમ રણપ્રદેશો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ-ધ્રુવીય વિસ્તારો અને વિષુવવૃત્તના જંગલ વિસ્તારોમાં વસ્તી ઓછી છે. તેનાથી વિરુદ્ધ સમશીતોષ્ણ કટિબંધના પ્રદેશોમાં અને મોસમી આબોહવાના પ્રદેશોમાં અનુકૂળ આબોહવાને કારણે વસ્તી ગીચતા વધારે છે.

જમીન :

સારી ઉપજ આપતી રસાળ ફળદ્રુપ જમીનમાં વિવિધ પાક સરળતાથી લઈ શકાય છે. ત્યાં પાકની ઉપજ કે ઉત્પાદન વધારે હોય છે. મર્યાદિત જમીનમાં પણ ઘણા માણસોનું પોષણ થઈ શકે છે. નદીના ખીણપ્રદેશોમાં આ પ્રકારની અનુકૂળતા હોવાથી ત્યાં વસ્તી ગીચતા વધારે જોવા મળે છે.

2. આર્થિક પરિબળો

ખનીજ સંપત્તિ :

અતિ વિષમ કે પ્રતિકૂળ આબોહવાના ક્ષેત્રોમાં પણ જો કીમતી ખનીજો મળી આવે તો માનવી ત્યાં અનેક ઉપાયો પ્રયોજીને વસે છે. પશ્ચિમ એશિયાના ગરમ રણપ્રદેશોમાં ખનીજતેલ મળ્યા બાદ ઓસ્ટ્રેલિયાની ગરમ અને સૂકી આબોહવામાં કેલગુર્લી અને કૂલગાર્ડી ખાતે માનવીએ સોનાની ખાણમાંથી આર્થિક લાભ માટે વસાહતો સ્થાપી છે.

વનસ્પતિ :

વિષુવવૃત્તીય જંગલોનું આર્થિક મહત્ત્વ પ્રમાણમાં ઓછું છે પરંતુ અણીદાર પાંદડાંવાળી વનસ્પતિવાળાં શુક્રદ્રુમ વનોની આર્થિક ઉપયોગીતા વધારે હોવાથી લોકો તેના દોહન માટે જંગલોમાં રહે છે.

પાણી, પુરવઠો અને તેની ઉપલબ્ધિ :

‘જળ એ જીવન છે.’ તે ઉક્તિ અનુસાર પીવામાં, રસોઈ, સાફ-સફાઈ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગો, પશુપાલન વગેરે માટે તેની જરૂરિયાત રહે છે. એથી જ તો પાણીનો નિરંતર પુરવઠો માનવ વસવાટને માટે મોટું આકર્ષણ છે. પ્રાચીન સમયથી નદી તટે કે સરોવર કાંઠે વસાહતો સ્થાપવામાં આવી છે.

સિંચાઈની સગવડ :

ફળદ્રુપ જમીન પણ સિંચાઈના અભાવમાં બિનઉપજાઉ બની જાય છે. તેનો કોઈ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. વરસાદની અનિયમિતતા કે અલ્પવૃષ્ટિ ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં પણ વસ્તી ઓછી જોવા મળે છે. સિંચાઈની સગવડોવાળા ક્ષેત્રોમાં વર્ષમાં એકથી વધારે પાકો લઈ શકાય છે, અહીં આર્થિક વિકાસની તકો વધારે ઉપલબ્ધ હોઈ વસ્તી વધારે જોવા મળે છે.

પરિવહન :

પરિવહનની સુવિધાઓ વસ્તી ગીચતાને અસર કરે છે. જ્યાં પરિવહન સસ્તું, વિકસિત અને સહજ ઉપલબ્ધ હોય તેવાં ક્ષેત્રોમાં વસ્તી ગીચ હોય છે. પરિવહનની સારી સગવડોથી ઉદ્યોગ, વેપાર વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓ સારી રીતે વિકસે છે. તેના પર નભનારી વસ્તીના વસવાટથી ત્યાં વસ્તી ગીચતા વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરિવહનને આધારે થતું ઔદ્યોગિકીકરણ રોજગારની બહોળી તકો ઊભી કરે છે. તેથી તે સ્થળ રોજગારી શોધતા લોકોને આકર્ષે છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ :

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી કાપડ ઉદ્યોગની સાથે સાથે અન્ય ઉદ્યોગો પણ વિકસ્યા. આવાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો કાળક્રમે મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાં તબદીલ થઈ ગયાં. વપરાશી ચીજોનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગોમાં મોટી સંખ્યામાં કામદારોની જરૂર પડે છે. તેમના રોજગારી માટેના સ્થળાંતરથી ઔદ્યોગિક શહેરો ગીચવસ્તીવાળા બન્યાં.

3. સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળો

સામાજિક પરિબળો પણ વસ્તી ગીચતા પર અસર કરે છે. સામાજિક રિવાજોમાં સંયુક્ત પરિવાર, બહુપત્ની પ્રથા જેવા સામાજિક રિવાજો વસ્તીગીચતાને અસર કરે છે. ધાર્મિક કારણોથી પણ કેટલાક સમુદાયો જે-તે સ્થાન છોડવા લાચાર બની જાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન યહુદીઓને યુરોપમાંથી જાકારો મળતાં તેમણે ત્યાંથી સ્થળાંતરણ કરી પશ્ચિમ એશિયાના રણ વિસ્તારમાં નવો દેશ ઈઝરાયલ વસાવ્યો છે. એકવીસમી સદીના બીજા દશકામાં અફઘાનિસ્તાનમાં ધર્મીય તાલિબાની શાસનથી ત્રસ્ત ધાર્મિક લઘુમતીઓએ સ્થળાંતર કરીને અન્ય દેશોમાં શરણાર્થી તરીકે આશરો લીધો છે. આમ, ધર્મ વસ્તીગીચતા પર અસર કરે છે.

4. રાજકીય પરિબળો

સરકારી નીતિ પણ વસ્તી ગીચતા પર અસર કરે છે. કેટલીકવાર સરકાર પછાત અને પાંખી હાજરીવાળા ક્ષેત્રોમાં લોકોને વસાવવા ઉદ્યોગો સ્થાપીને, પ્રલોભનો આપીને પ્રયત્ન કરે છે. ઘણીવાર કેટલાક દેશોનું વિભાજન થતાં મોટા પાયા પર વસ્તીનું સ્થળાંતરણ પણ થાય છે. 1947માં ભારતનું વિભાજન થતાં લાખો બિન મુસ્લિમો હિજરત કરી પાકિસ્તાનથી ભારત આવ્યા. આ નિર્વાસિતો જે પ્રદેશમાં વસ્યા તે પ્રદેશમાં એકંદરે વસ્તી ગીચતા બદલાઈ છે. તે પ્રમાણે યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં પણ હજારો લોકો સલામતીની શોધમાં હિજરત કરે છે. ઈરાન-ઈરાક સંઘર્ષ કે ખાડી યુદ્ધ સમયે હજારો લોકો સ્થળાંતરણ કરીને યુરોપના દેશોમાં ગયા હતા. યુદ્ધ ઉપરાંત અરાજકતા કે ગૃહયુદ્ધની સ્થિતિમાં પણ વસ્તીનું સ્થળાંતરણ થાય છે. કેન્યા અને યુગાન્ડામાં શાસન પલટો થતાં હજારો એશિયનો નિર્વાસિત તરીકે યુ.કે. અને અન્ય દેશોમાં જઈ વસ્યા હતા.

વસ્તી વધારો

કોઈ એક પ્રદેશમાં ચોક્કસ સમયગાળા વચ્ચે થતા જનસંખ્યાના વધારાને વસ્તી વધારો કહે છે. એક ઉદાહરણથી સમજાવે. ભારતની 2001ની 102.87 કરોડ વસ્તીના આંકને 2011ના 121.02 વસ્તી આંકમાંથી બાદ કરતાં આવતો આંક 18.15 એ ભારતનો 2001થી 2011 વચ્ચેના ગાળાનો વસ્તી વધારો છે.

વસ્તી વધારા પર અસર કરતાં પરિબળો

વસ્તી વધારા માટે ઊંચો જન્મદર જવાબદાર છે. ભારતમાં પુત્ર જન્મની ઘેલછા, અજ્ઞાનતા વગેરે કારણોથી જન્મદર ખૂબ ઊંચો છે. વળી સ્વતંત્રતા બાદ આયોજન દરમિયાન થયેલ વિકાસથી ભારતના લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યું છે. તબીબી ક્ષેત્રે થયેલી આધુનિક શોધખોળો અને સુલભ દાકતરી સેવાઓથી આપણે જન્મદરની તુલનામાં મૃત્યુદરને ઘણો નીચો લઈ જવામાં સફળ રહ્યા છીએ. આ કારણે ભારતમાં વસ્તીની વિસ્ફોટક સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે.

શહેરી ક્ષેત્રોમાં રોજગારી મેળવવા અનેક લોકો દરરોજ હજારોની સંખ્યામાં ઠલવાય છે, તેનાથી ગંદા વસવાટો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આવા સ્થળાંતરણથી પણ વસ્તીવધારાની સમસ્યા વધે છે.

વસ્તીનું માળખું (Composition of population)

વસ્તી ગણતરીમાં એકત્રિત કરાતી વિગતોના સંકલનથી વસ્તીના ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંને ધ્યાનમાં રાખી કરાતી સમીક્ષાની કેટલીક મહત્વની વિગતોનો અભ્યાસ કરીશું. તેનાથી જે-તે પ્રદેશની વસ્તીની ગુણવત્તા જાણી શકાય છે.

જાણવું ગમશે

- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 90% વસ્તી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં અને માત્ર 10% વસ્તી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીનો 80% ભાગ સમુદ્રથી 500 મીટરની ઊંચાઈ સુધીમાં વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 50% વસ્તી 20°થી 40° ઉ. અક્ષાંશની વચ્ચે વસે છે.
- વિશ્વની કુલ વસ્તીની 1% વસ્તી 60° ઉ. અક્ષાંશની આસપાસ વસે છે. (મુખ્યત્વે યુરોપમાં)

સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ (Sex Ratio)

દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યાને જાતિ પ્રમાણ કહેવાય છે. વિશ્વમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ વચ્ચે ખૂબ જ નજીવા તફાવત સાથે પુરુષોની સંખ્યા વધારે છે. હજાર પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓ 986 પ્રમાણે છે, વિશ્વના દેશોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણનું વૈવિધ્ય કોઠાની મદદથી જાણીએ.

દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ			
વિશ્વના દેશો	ઓછું	લગભગ સમાન	વધારે
	ચીન, ભારત અને ખાડી દેશો સુદાન, લીબિયા, ઈજિપ્ત	પેરુ, ઓસ્ટ્રેલિયા, સ્વિડન, ઈથોપિયા	કેનેડા, યુ.એસ., મેક્સિકો, દક્ષિણ આફ્રિકા, બ્રાઝિલ, ચિલી, આર્જેન્ટિના

આપણા દેશમાં પહેલેથી સ્ત્રીઓની વસ્તી પુરુષોની તુલનામાં ઓછી રહી છે. આ અસંતુલન પાછળ બાળકીઓનો ઊંચો મૃત્યુદર, પુત્ર જન્મની ઘેલછા, સ્ત્રી ભ્રૂણ હત્યા જેવાં પરિબળો જવાબદાર છે. દેશના જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં પણ આ જાતિ પ્રમાણમાં તફાવત જોવા મળે છે. વસ્તી ગણતરી 2011 મુજબ હજાર પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ શહેરી ક્ષેત્રોમાં 926 અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં 947, જ્યારે રાષ્ટ્રીય સરેરાશમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 940 છે. કેરલ દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 1084 અને તમિલનાડુ 996ના આંક સાથે અનુક્રમે પ્રથમ અને બીજા ક્રમે છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સૌથી વધારે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ પુડુચેરી 1037 અને સૌથી ઓછું પ્રમાણ દીવ-દમણ 618 છે. જ્યારે છત્તીસગઢ, તમિલનાડુ, આંધ્ર પ્રદેશ અને મણિપુર એ ચાર રાજ્યો સંતુલિત સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણની દિશામાં મોખરે છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ 919 છે.

નીચેના કોઠાની વિગતોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને વધારે વિગતો મેળવીએ.

ભારતમાં સૌથી ઓછું જાતિ પ્રમાણવાળાં રાજ્યો

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિ દર (સ્ત્રી/1000 પુરુષ)
1	હરિયાણા	879
2	જમ્મુ-કશ્મીર	889
3	સિક્કીમ	890
4	પંજાબ	895
5	ઉત્તર પ્રદેશ	912

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોની (946) તુલનામાં શહેરીક્ષેત્રોમાં (901) સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચું રહે છે જેનું કારણ તે સ્થળોમાંથી રોજગારી અર્થે થતું સ્થળાંતરણ જવાબદાર છે.

ગ્રામીણ વસ્તી (Rural Population) :

આપણો દેશ મુખ્યત્વે ગામડાંનો બનેલો છે. દેશની કુલ વસ્તીના 68.84% ગામડાંમાં અને 31.16% વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. સૌથી વધુ ગ્રામ્ય વસ્તી 90.21% હિમાચલ પ્રદેશમાં છે. આ સિવાય બિહાર અને અસમમાં 85% થી વધારે ગ્રામ્યવસ્તી જોવા મળે છે. જ્યારે ગોવા, ગુજરાત, હરિયાણા, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર વગેરે રાજ્યોમાં ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ ઓછું છે.

શહેરી વસ્તી (Urban Population) :

શહેરીકરણ તીવ્ર ગતિએ થતું જાય છે, જો કે તેનો દર દેશના તમામ ભાગોમાં એકસમાન નથી. છેલ્લી સદી દરમિયાન તેનો દર 11 ગણો વધ્યો છે. કુલ વસ્તીના વધારા સાથે શહેરી વસ્તીમાં પણ વધારો જોવા મળે છે. શહેરી વસ્તીમાં ગોવા 62.17% પ્રથમ અને મિઝોરમ 51.51% બીજા ક્રમે છે. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમિલનાડુ, કર્ણાટક, પંજાબ, હરિયાણા વગેરે રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી વધારે છે, જ્યારે હિમાચલ પ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ઉત્તરાખંડ, ત્રિપુરા, રાજસ્થાન વગેરે રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તી રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછી છે.

સાક્ષરતા (Literacy) :

સાક્ષરતાનો આંક પ્રગતિનો સૂચક મનાય છે. તે માનવ વિકાસ અને જીવનની ગુણવત્તાનો સૂચકાંક છે. સાક્ષરતાનું નીચું પ્રમાણ સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં અવરોધક છે. લોકશાહીમાં સાક્ષરતા નિર્ણાયક પરિબલ છે. ભારતની સાક્ષરતાનો દર 74.04% છે. આ આંકડો 1901ની તુલનામાં ચૌદ ગણો વધ્યો છે. હાલ પુરુષોની સાક્ષરતાનો દર 82.14% અને મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર 65.46% છે. છેલ્લા સાઠ વર્ષોમાં પુરુષોની તુલનામાં મહિલાઓના સાક્ષરતા દરમાં થયેલો તીવ્ર વધારો એ ઉત્સાહજનક છે. સાક્ષરતાનો આંક દેશમાં શહેરી ક્ષેત્રો, ગ્રામીણ ક્ષેત્રો, જુદાં જુદાં સામાજિક અને ધાર્મિક જૂથોમાં અલગ અલગ જોવા મળે છે. દેશમાં કેરલ 94% સાથે સૌથી વધુ અને બિહાર 61.8% સાથે સૌથી ઓછી સાક્ષરતા ધરાવે છે. દેશનાં 16 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્ર શાસિતપ્રદેશોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી વધારે છે.

સાક્ષરતા પ્રમાણ-તુલના			
	સ્ત્રી	પુરુષ	કુલ
વિશ્વ	80.2%	88.6%	84.3%
ભારત	74.04%	82.14%	65.46%

(Source : UNESCO Institute for Statistics September 2014)

વય જૂથો (Age groups) :

વય જૂથોના અભ્યાસથી દેશની ઉપલબ્ધ શ્રમશક્તિ અને સરેરાશ આયુષ્યનો ખ્યાલ આવે છે. વય જૂથોના આધારે વસ્તીને મુખ્ય ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(1) કિશોર વર્ગ : 15 વર્ષથી ઓછી વય

(2) યુવા વર્ગ : 15 થી 59 વર્ષની વય

(3) પ્રૌઢ વર્ગ : 60 વર્ષથી વધારે વય

2011ની ભારતની વસ્તી ગણતરી મુજબ 29.7% વસ્તી કિશોર વર્ગમાં આવે છે. યુવા વર્ગ 64.8% અને પ્રૌઢ વર્ગ 5.5%નું પ્રમાણ ધરાવે છે. 2011ના આંકડાઓનું વિશ્લેષણ કરીએ તો કિશોર વર્ગની ટકાવારી અગાઉની તુલનામાં નીચી ગઈ છે. જ્યારે બાકીના બે વર્ગોમાં વધારો થયો છે. આ જન્મદરના ઘટાડાની અને સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યાની નિશાની છે. શહેરોની તુલનામાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કિશોર વર્ગ અને પ્રૌઢ વર્ગની વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે દેશોમાં નાગરિકોનું જીવનધોરણ ઊંચું છે તે દેશોમાં પ્રૌઢ વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

વ્યાવસાયિક માળખું (Occupational Structure) :

ભારતના વ્યાવસાયિક માળખાનું અવલોકન કરતાં આપણને તેના આર્થિક પછાતપણાનો અંદાજ આવે છે. ખેતીક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવતા લોકોની સંખ્યા 54.6% છે. દેશની શ્રમશક્તિમાં મહિલાઓની ભાગીદારી માત્ર 23.3% છે, તે પૈકી ખેતીમાં લગભગ 65% થી વધારે મહિલાઓ જોડાયેલી છે. મહિલાઓનું વલણ પ્રાથમિક

ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે છે. 2011ના આંકડા મુજબ દેશમાં બિનખેતી ક્ષેત્રોમાં વધેલી રોજગારી પ્રગતિની નિશાની છે. ભારતના વ્યાવસાયિક માળખામાં (1) ખેતી (2) ખેતમજૂર (3) ગૃહ ઉદ્યોગ અને (4) અન્ય વ્યવસાયમાં લોકો જોડાયેલા છે.

ખેતીમાંથી ઘટતું રોજગારી પ્રમાણ ખેતીનું યાંત્રિકીકરણ અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં થઈ રહેલા વિકાસને સૂચવે છે.

વસ્તીનું વંશીય માળખું (Racial composition of population) :

ભારત એક ઉપખંડની વિશાળતા ધરાવતો દેશ છે. તેમાં સમયાંતરે અનેક માનવ પ્રજાતિઓ આવીને વસી છે. પાષણયુગથી જ વિવિધ પ્રજાતિઓનું અત્રે આગમન અને વસવાટ શરૂ થયો હતો, આ બાબતને મોટાભાગના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. વિદ્વાનોના મતે આફ્રિકા, ભૂમધ્ય સમુદ્ર વિસ્તાર, મધ્ય એશિયા વગેરે ક્ષેત્રોમાંથી તેમનું અહીં આગમન થયું છે. તો વળી કેટલાક નૃવંશશાસ્ત્રીઓ ભારતમાં જ કેટલીક જાતિઓનું ઉદ્ભવ સ્થાન હોવાનું માને છે. હિમાલયન શિવાલિક ક્ષેત્રમાંથી આદિમાનવોના જીવાશ્મિઓ મળી આવ્યા તે આ બાબતની સાબિતી આપે છે.

ભારતીય નૃવંશશાસ્ત્રી બી. એસ. ગુડાના મતે ભારતમાં છ મુખ્ય પ્રજાતિઓ છે : (1) ઈન્ડો-આર્યન (2) ઈન્ડો-દ્રવિડિયન (3) આર્ય-દ્રવિડિયન (4) મૉંગોલી-દ્રવિડિયન (5) મૉંગોલોઈડ અને (6) દ્રવિડિયન.

ભાષાકીય માળખું (Linguistic Composition) :

ભાષાનો રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીયતા સાથે ગાઢ અને ભાવાત્મક સંબંધ છે. 1961ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ મુજબ 1652 ભાષાઓ માતૃભાષારૂપે નોંધાઈ હતી જેમાંની 23 ભાષાઓ મુખ્યત્વે બોલાય છે. અંગ્રેજી ઉપરાંત 22 ભાષાઓ રાજ્યમાન્ય ભાષાઓની યાદીમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. ભારતમાં હિન્દી સૌથી વધુ બોલાતી ભાષા છે અને ગુજરાતી બોલનારા લોકોની ટકાવારી 4.48% સાથે દેશમાં સાતમા ક્રમે આવે છે. (2001 મુજબ) ભારતમાં બોલાતી વિવિધ ભાષાઓ થકી આપણને એકતાનો સંદેશ મળે છે.

વિશ્વમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં ગ્રીક, લાટિન, સ્પેનીશ અને અરબી અનુક્રમે ત્રીજા અને ચોથા સ્થાને આવે છે. ભારતીય ભાષા હિન્દી અને બંગાળી અનુક્રમે પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્થાને આવે છે.

ધાર્મિક માળખું (Religious composition) :

ધર્મ એ માનવ વસ્તીની મહત્વની લાક્ષણિકતા છે. ધાર્મિક આસ્થાની સમગ્ર માનવજીવન પર ઘેરી અસર જોવા મળે છે. ભારતભૂમિ હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન અને શીખ ધર્મની જન્મદાત્રી છે, અહીં જરથોષ્ટ્રી અને યહૂદી ધર્મ પાળનારા અત્યંત ઓછી સંખ્યામાં છે. નીચે આપેલા કોષ્ટકની મદદથી ભારતમાં પળાતા ધર્મો અને તેને પાળતા લોકોની સંખ્યાનો અભ્યાસ કરીએ.

ભારતમાં પળાતા ધર્મોનું પ્રમાણ

ક્રમ	ધર્મ	ભારત	ગુજરાત
1	હિન્દુ	79.80 %	88.57 %
2	ઈસ્લામ	14.23 %	9.67 %
3	ખ્રિસ્તી	2.30 %	0.52 %
4	શીખ	1.72 %	0.10 %
5	બૌદ્ધ	0.70 %	0.05 %
6	જૈન	0.37 %	0.96 %
7	અન્ય	0.66 %	0.03 %

(2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ)

માનવ વિકાસ (Human Development) :

માનવ વિકાસ શબ્દ તમે અનેકવાર સાંભળ્યો હશે. પણ તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય? એની વાસ્તવિક વિભાવના શું છે? તે બાબત વિશે આપણે વધુ વિગતો જાણીએ. માનવ વિકાસનો મુખ્ય હેતુ જીવનની ગુણવત્તાને વધારે સારી બનાવવાનો કે ઊંચે લઈ જવાનો છે. જીવનની ગુણવત્તાને ઊંચે લઈ જવા માટે ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ વગેરે પાયાની જરૂરિયાતો યોગ્ય રીતે સંતોષાવી જરૂરી છે. ત્યારપછીના ક્રમે આરોગ્ય, શિક્ષણ, મનોરંજન વગેરે સેવાઓ આવે છે. દુનિયાના વિવિધ દેશોના લોકોના જીવનધોરણ જોઈશું તો તેમાં આપણને ભારે અસમાનતા દેખાશે. એક જ દેશમાં પણ જુદા જુદા વર્ગોના લોકોની જીવનશૈલી કે જીવનધોરણ વચ્ચે ઘણો તફાવત હોય છે.

અગાઉ આર્થિક વિકાસને જ માનવ વિકાસ માની લેવાતો હતો. આ વિકાસ-વિભાવનામાં આધુનિકીકરણ, સગવડો અને સમૃદ્ધિને જ ગણતરીમાં લેવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રકારે થયેલ વિકાસ સાથે સામાજિક ભેદભાવ કે પ્રાદેશિક અસમાનતા જેવાં દૃષણો જન્મ્યાં છે. બીજી રીતે કહીએ તો વિકાસે એક તરફ લોકોને પ્રગતિ આપી તો અનેક લોકોને ઉપેક્ષાના દોઝખમાં હોમી દીધા છે. માત્ર આવક વધવાથી માનવ વિકાસ થતો નથી પણ તે આવકનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાની કુનેહ પણ વધવી જોઈએ. વિકાસના સ્તરનું માપન કરવા માટે જીવનમાં આવેલા ગુણાત્મક સુધારાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. માનવવિકાસ માટે સમાનતા, સ્થિરતા, ઉત્પાદકતા અને સશક્તિકરણ આ ચાર બાબતો પાયારૂપ છે. વ્યક્તિને તેની બુદ્ધિશક્તિ, આવડત અને ક્ષમતા મુજબ વિકાસની તકો, તંદુરસ્ત અને આરોગ્યમય લાંબુ જીવન, શિક્ષણની સુલભ તકો, સામાજિક અને રાજકીય અધિકારોની ઉપલબ્ધિ વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થાય છે. આમ, માનવવિકાસ એટલે માનવીની વિકાસ આકાંક્ષાઓ અને જરૂરી હોય તેવી જીવન નિર્વાહની સુવિધાઓ વિસ્તારવાની પ્રક્રિયા છે.

માનવ વિકાસનું માપન (Measurement of Human development)

માનવ વિકાસની સંકલ્પના અને તેના માપનની પ્રવિધિ ભારતીય મૂળના નોબેલ પારિતોષિકથી સન્માનિત અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેનનો મહત્વના યોગદાન દ્વારા વિકસાવી છે. તેમના પરામર્શનથી માનવવિકાસનો પ્રથમ અહેવાલ 1990માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (United Nations Development Programme (UNDP)) અન્વયે પ્રસિદ્ધ કરાયો હતો. આ અહેવાલ દર વર્ષે પ્રગટ કરાય છે. તેમાં જુદા જુદા દેશોના વિભિન્ન નિર્દેશકોના આધારે સૂચકાંક નક્કી કરાય છે. સરેરાશ આયુષ્ય, શિક્ષણ સંપાદન અને જીવનધોરણ એવાં ત્રણ નિર્દેશકોથી મૂલ્યાંકન કરાય છે.

1. અપેક્ષિત આયુષ્ય સૂચકાંક :

આરોગ્યને લાંબા આયુષ્યના માપન માટે નવજાત શિશુના જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્યને ગણતરીમાં લેવાય છે.

2. શિક્ષણ સૂચકાંક :

તેમાં શાળાકીય વર્ષોમાં પચીસ વર્ષની વ્યક્તિએ વીતાવેલ વર્ષો અને અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષોમાં પાંચ વર્ષનું બાળક પોતાના જીવનમાં કેટલાં વર્ષો શાળામાં વિતાવશે એ બે વિગતો ધ્યાને લેવાય છે. આ વિગતો પરથી સમગ્રપણે શિક્ષણના પ્રમાણના ગુણાત્મક પાસાને મૂલવી શકાય છે.

3. આવક સૂચકાંક

જીવન ગુજરાનના માપન માટે માથાદીઠ કુલ ધરેલુ ઉત્પાદન (G.D.P.)ને આવક સાથે પ્રસ્થાપિત કરી તેની ગણતરી કરાય છે.

ઉપરનાં ત્રણ નિર્દેશકોને આધારે ગણતરી કરી 0 થી 1 વચ્ચેના સૂચકાંકનું નિર્ધારણ કરાય છે. તે સૂચકાંક

કોઈ પણ દેશ માટે માનવ વિકાસના મહત્તમ 1 પૂર્ણાંક સુધી પહોંચવાનો તફાવત દર્શાવે છે. આ આંક દેશ-દેશ વચ્ચેના માનવ વિકાસ અંતરને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આજે દુનિયાના દેશો સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે ત્યારે માનવ વિકાસને અવગણવો કોઈ દેશને પોષાય તેમ નથી.

માનવ વિકાસ સૂચકાંક અને ભારત

2015માં બહાર પાડવામાં આવેલા માનવ વિકાસ અહેવાલમાં 188 દેશો તેના માનવ વિકાસ સૂચકાંક મુજબ વર્ગીકૃત કરાયા છે. જેમાં નોર્વે પ્રથમ ક્રમે છે, ત્યારબાદ ઓસ્ટ્રેલિયા અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા સ્થાને આવે છે.

ભારત આ સૂચિમાં 188 દેશોમાં 130મા સ્થાને મધ્યમ માનવ વિકાસવાળા દેશોની શ્રેણીમાં આવે છે. અગાઉની તુલનામાં ભારતનો ક્રમ આગળ આવી રહ્યો છે. આપણા પાડોશી દેશોમાં શ્રીલંકાનો ક્રમ 73મો અને માલદીવનો ક્રમ 104મો છે. આ બંને દેશો માનવ વિકાસની બાબતે ભારતથી આગળ છે. આ સૂચિમાં ભૂતાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર અને અફઘાનિસ્તાન ભારતથી પાછળના ક્રમે છે.

ભારતની વસ્તી વિષયક નીતિ ; 2000

આપણા દેશમાં વસ્તી નીતિ બનાવવાનો પ્રસ્તાવ 1960માં રજૂ કરાયો હતો. ત્યારબાદ 1976માં દેશની પ્રથમ વસ્તીનીતિની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. એમાં 1978માં કેટલાક સુધારા કર્યા બાદ 1978માં સંશોધિત વસ્તી નીતિની ઘોષણા કરાઈ હતી. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા 15મી જાન્યુઆરી 2010ના રોજ જાહેર કરેલી વસ્તી નીતિ મુજબ 2045 સુધી વસ્તી વધારાના દરને સ્થિર કરવો તે હેતુની પરિપૂર્તિ માટે સૂચવાયેલા મુખ્ય ઉપાયો નીચે મુજબ છે :

- લોકસભાની બેઠકોની 543 સંખ્યા 2026 સુધી જાળવી રાખવી.
- જીવીત જન્મેલા નવજાતશિશુઓમાં મૃત્યુદર હજારે 30 સુધી નીચે લઈ જવો.
- 80% સુવાવડો દવાખાનામાં અને પ્રશિક્ષિત સ્ટાફ દ્વારા કરાવાની સગવડો ઊભી કરવી.
- છોકરીઓની લઘુત્તમ લગ્નવય 18 વર્ષથી વધારી ઉપર લઈ જવી.
- બાળલગ્ન પ્રતિબંધ ધારો અને ગર્ભસ્થશિશુ લિંગ પરીક્ષણને રોકતા કાયદાઓનો સખતાઈપૂર્વક અમલ કરાવવો.
- રસીકરણનો વ્યાપ વધારવો.
- વસ્તીનીતિના અમલીકરણ માટે વડાપ્રધાનની અધ્યક્ષતામાં એક રાષ્ટ્રીય આયોગની સ્થાપના કરવી.

ટૂંકમાં, વસ્તીનીતિના અમલથી દેશમાં સામુદાયિક સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં હકારાત્મક સુધારા ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ પણ સામેલ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં વસ્તી વિતરણની પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ વર્ણવો.
- (2) વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં ભૌગોલિક પરિબળો ચર્ચો.
- (3) માનવ વિકાસ એટલે શું ? તેના માપન વિશે સમજૂતિ આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વસ્તીવધારા પર અસર કરતાં સામાજિક-ધાર્મિક અને રાજકીય પરિબળો ચર્ચો.
- (2) ભારતની વસ્તીનીતિમાં સમાવિષ્ટ બાબતો જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તર આપો :

- (1) વસ્તીગીચતા પર અસર કરતાં પરિબળો જણાવો.
- (2) ભારતના ભાષાકીય માળખાનો ખ્યાલ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

- (1) દુનિયાના કયા ચાર વિસ્તારો સૌથી વધારે વસ્તી સમાવે છે ?
- (2) ભારતના મધ્યમ વસ્તી ગીચતાવાળા પ્રદેશોનાં નામ આપો.
- (3) રાજસ્થાનના કયા વિસ્તારોમાં અતિશય ઓછી વસ્તી ગીચતા છે ?
- (4) કયાં કયાં રાજ્યોમાં ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછું છે ?
- (5) કયાં કયાં રાજ્યોમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઓછું છે ?

5. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

- (1) દેશમાં સૌથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતું રાજ્ય
(અ) તેલંગણા (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) સિક્કિમ (ડ) કેરલ
- (2) યહૂદીઓએ પશ્ચિમ એશિયાના રણ વિસ્તારમાં કયો નવો દેશ વસાવ્યો ?
(અ) કેન્યા (બ) યુગાન્ડા (ક) ઈઝરાયલ (ડ) અફઘાનિસ્તાન
- (3) ભારતનું સૌથી ઓછું જાતિ પ્રમાણ ધરાવતું રાજ્ય
(અ) દમણ (બ) રાજસ્થાન (ક) ઓડિશા (ડ) હરિયાણા
- (4) માનવ વિકાસ અહેવાલના પરામર્શક ભારતીય મૂળના અર્થશાસ્ત્રી
(અ) ઓ.પી. સિંગ (બ) જે.સી. ભટનાગર (ક) અમર્ત્ય સેન (ડ) એચ.એમ.પટેલ

પ્રવૃત્તિ

- ‘વસ્તીવધારો : એક સમસ્યા’ વિષય પર ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- શિક્ષકની મદદથી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાના કાર્યાલયમાંથી વસ્તી વધારાના આંકડા મેળવી આલેખ બનાવો.
- આ પાઠની મહત્વની વિગતોનું પાવર-પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન બનાવી મુક્ત તાસમાં રજૂઆત કરો.
- શિક્ષક કે વડીલના માર્ગદર્શનમાં નીચેની વેબ-સાઈટની મુલાકાત લઈ આ પાઠની વિગતો ઊંડાણથી જાણો.
- www.censusindia.gov.in
- <http://opengovernanceindia.org>
- www.worldometers.info
- worldpopulationhistory.org
- <https://ourworldindata.org>
- www.populationconnection.org
- Hdr.undp.org
- www.nationsonline.org

માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ

જે પ્રવૃત્તિથી મનુષ્યને આવક પ્રાપ્ત થાય છે તેને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે પાંચ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે : પ્રાથમિક, દ્વિતીયક, તૃતીયક, ચતુર્થક અને પંચમ. પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યક્ષ રીતે પર્યાવરણ ઉપર નિર્ભર છે કારણ કે તે ભૌતિક સંસાધન જેવાં કે ભૂમિ, જળ, વનસ્પતિ, બાંધકામ નિર્માણની સામગ્રી અને ખનીજોના ઉપયોગથી થાય છે. શિકાર, ખોરાક એકઠો કરવો, પશુપાલન, મત્સ્યયન, જંગલોમાં લાકડાં કાપવા, ખેતી અને ખનન વગેરે પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ છે.

પ્રાચીન કાળમાં માનવી ભટકતું જીવન ગાળતો હતો. આદિમાનવ જંગલમાંથી ફળો, પાંદડાં, કંદમૂળ, પશુઓનો શિકાર અને માછીમારી દ્વારા ખોરાક મેળવતો હતો. શરીર ઢાંકવા માટે તેની પાસે વસ્ત્રો ન હતાં. સમય જતાં તેનામાં સમજણશક્તિ વધતાં પશુઓનું મહત્ત્વ સમજતો થયો અને પશુપાલનની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો. પછીથી પશુઓના ઉપયોગથી ખેતીકામની શરૂઆત કરી, તે પછીથી અસ્થાયી ખેતીકામથી સ્થાયી ખેત-પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ, તેનાથી ગ્રામીણ જીવનનો આરંભ થયો. માનવીની જરૂરિયાતો વધવા લાગી. જે ખેતી કરે તે ખેડૂત કહેવાયો અને જે માનવી ખેતી તરફ ન વળ્યા તે ખેડૂતની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા વિવિધ કારીગરીવાળાં કામ તરફ વળ્યા અને ગ્રામીણ કારીગર વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ખેડૂત અને અન્ય શ્રમિકો વચ્ચે વિનિમયનો વ્યવહાર શરૂ થયો. પછીથી ગામડાંના કદ અને આકારમાં પરિવર્તન આવ્યું. તે સાથે ગામડાના લોકોની પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર વધવા પામ્યો.

18મી સદીમાં યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ. આ ક્રાંતિની અસર કૃષિ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પરિવહન, સંદેશાવ્યવહાર અને વ્યાપાર પર થઈ. યુરોપની પ્રજા સમગ્ર વિશ્વમાં છવાઈ ગઈ. બીજા ભૂમિખંડોનાં કુદરતી સંસાધનોનો લાભ યુરોપને મળ્યો જેથી વિકાસશીલ યુરોપ ખંડ વધુ વિકસિત બની ગયો. આ જ સમયગાળામાં સંસ્થાનવાદી શોષણને કારણે એશિયા તથા આફ્રિકાના દેશો અલ્પવિકસિત સ્થિતિમાં મૂકાયા.

બે વિશ્વયુદ્ધો પછીથી વૈશ્વિક પર્યાવરણ પર વિપરિત અસર થવાના કારણે માનવીએ પોતાના વિકાસ માટે વિચારવાનું શરૂ કર્યું. ટૂંક સમયમાં જ માહિતીતંત્રનો વિકાસ થયો. 1980ના દસકામાં પશ્ચિમ યુરોપીય દેશોમાં જ્ઞાનનું નિષ્પાદન અને પ્રસારણ અગત્યનો વ્યવસાય બની ગયો જેના પરિણામે 20મી સદીમાં માહિતી ક્રાંતિ થઈ. દૂરસંચાર પ્રૌદ્યોગિકીના પરિણામે સમગ્ર માનવજાતના વિકાસનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં છે.

માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિના પ્રકાર

માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને મુખ્ય પાંચ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

- (1) **પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ** : શિકાર, વન્ય પેદાશો એકઠી કરવી, મત્સ્યયન, પશુપાલન, ખનન, ખેતી અને ખેતી આધારિત આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ
- (2) **દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિ** : આ પ્રવૃત્તિના કારણે પ્રાકૃતિક સંસાધનોનું મૂલ્ય વધી જાય છે. ઉદ્યોગ વિષયક પ્રવૃત્તિઓ આ પ્રકારની છે. તેમાં માનવી કાચા માલનું તૈયાર માલમાં રૂપાંતર કરી ચીજવસ્તુઓ બનાવે છે જેમ કે કાચા લોખંડમાંથી પોલાદ અને રૂમાંથી સુતરાઉ કાપડ.
- (3) **તૃતીયક પ્રવૃત્તિ** : આ પ્રવૃત્તિમાં કિંમત ચૂકવીને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે વ્યાપાર, પરિવહન, સ્વાસ્થ્ય, દૂરસંચાર, શિક્ષણ, મનોરંજન વગેરે સેવાઓ. વીજળીના કારીગર, ટેક્નીશિયન, દુકાનદાર, વાહનચાલક, શિક્ષક, ડૉક્ટર, વકીલ વગેરેની કામગીરી તૃતીયક પ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ છે, જે પોતાના કામની કિંમત લઈ પોતાની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

(4) **ચતુર્થક પ્રવૃત્તિ :** અહીં વિશેષ પ્રકારનું કૌશલ્ય ધરાવતા માનવીની વિશિષ્ટ પ્રકારની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાન આધારિત ઉદ્યોગો, સંશોધન અને વિકાસલક્ષી સેવાઓ, ઉચ્ચ સ્તરની રાજકીય કે વહીવટી સેવાઓ, માહિતીનું ઉત્પાદન અને વિશ્લેષણ, પ્રસાધક (Beautician) અને દૂરસંચાર વગેરે સેવાઓ.

(5) **પંચમ પ્રવૃત્તિઓ :** જુદા જુદા ક્ષેત્રના વિશિષ્ટ કક્ષાના નિષ્ણાતોની સેવાઓ, વહીવટી નિર્ણય નિર્ધારકોની સેવાઓ, ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રના કુશળ સલાહકારોની સેવાઓ અને નવી નીતિઓના નિર્ધારક દ્વારા અપાતી સેવાઓ પંચમ પ્રવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ છે.

માનવી દ્વારા કરવામાં આવતી આ પાંચેય પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે તથા તેમની સીમાઓ પણ એકબીજામાં ભળેલી છે. આ પાંચેય પ્રકારની માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના કારણે જ્ઞાન આધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે અને વિશ્વને એક નાનું ગામ બનાવી દીધું છે. જમીનખંડોના નિવાસીઓ એકબીજા પર આધારિત બની ગયા છે. હવે આ પાંચેય પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીએ.

પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ

આર્થિક રીતે વિકસીત રાષ્ટ્રોના લગભગ પાંચ ટકાથી ઓછા લોકો પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા છે જ્યારે વિકાસશીલ દેશોમાં માનવશ્રમને વધુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવી રહ્યું છે.

પ્રાણીઓ તથા માછલાંનો શિકાર કરવો, વન્ય પેદાશો એકત્ર કરવી, પશુપાલન અને ખેતપ્રવૃત્તિ માનવીની પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ છે.

શિકાર અને સંગ્રાહક પ્રવૃત્તિ

આદિયુગમાં પૃથ્વી પરના બધા જ માનવો શિકારી અને સંગ્રાહક તરીકે જીવતા હતા. આ પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થામાં લોકો ભોજન મેળવવાની શોધમાં એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ભટકતું જીવન ગાળતા હતા. નાના સમૂહમાં રહેતા હતા. તેમની પાસે પોતાની કોઈ જ સંપત્તિ ન હતી. પથ્થરમાંથી બનાવેલાં સાધનોથી શિકાર કરતા હતા. વલ્કલનાં વસ્ત્રો પહેરતા અને જંગલમાંથી મળતી સ્થાનિક સામગ્રીમાંથી પોતાનું રહેઠાણ બનાવતા હતા. સમુદ્ર કિનારે રહેતા લોકો સમુદ્રમાંથી મળતી માછલીઓ અને બીજા જીવોથી પોતાનું ભરણપોષણ કરતા હતા. ઉષ્ણકટિબંધના નિવાસીઓ શિકાર અને જંગલપેદાશો એકઠી કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. આ લોકો પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિમાં જ જીવતા હતા. પર્યાવરણમાં કશું જ પરિવર્તન કર્યા વિના સ્વાશ્રયી અવસ્થામાં જીવન વ્યતિત કરતા હતા. વર્તમાનમાં આ લોકો ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા, ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકાના મર્યાદિત ભાગોમાં જ જોવા મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના બ્લેક ફેલોઝ, આફ્રિકા ખંડના પિગ્મી તથા બૂશમેન, અલાસ્કાના એસ્કિમો, યુરોપ ખંડના લેપ લોકો, અમેરિકા ખંડના રેડ ઈન્ડિયન્સ, દક્ષિણ ભારતના પાલિયાન તથા મલેશિયાના સેમાંગ લોકો પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

પશુપાલન

પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓમાં પશુપાલનનું કાર્ય મહત્વનું રહ્યું. આજે પણ ઘાસના મેદાનોમાં વસતા લોકો ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા; ટુંડ્ર પ્રદેશના લોકો રેન્ડિયર; રણપ્રદેશના લોકો ગિંટ, ઘેટાં, બકરાં; પર્વતીય પ્રદેશના લોકો લામા અને યાક પ્રાણીઓને પાળે છે. આ પ્રાણીઓ ભારવહન, ખેતીકામ અને પશુપેદાશો માટે ઉપયોગી છે. ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં વસતા લોકો અસ્થાયી પ્રકારનું પશુપાલન કરતા હતા પણ હવે તેઓ વ્યાપારી પશુપાલન પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યા છે.

અસ્થાયી પશુપાલન :

આ પ્રકારના પશુપાલન સાથે જોડાયેલા પશુપાલકો સ્થાયી જીવન ગાળતા નથી. પશુપાલકો પોતાના પશુઓ

સાથે ઋતુ પરિવર્તન પ્રમાણે સ્થળાંતરણ કરે છે. હિમાલયમાં શિયાળામાં ઊંચા ઢોળાવો પરથી તળેટી તરફ અને ઉનાળામાં તળેટી તરફથી ઊંચા ઢોળાવો તરફ સ્થળાંતરણ કરે છે. દુર્ગ પ્રદેશના પશુપાલકો શિયાળાની ઋતુમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ અને ઉનાળાની ઋતુમાં દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ સ્થળાંતરણ કરે છે.

આ પશુપાલકો ચોક્કસ વિસ્તારમાં પશુઓ સાથે ભટકે છે. તેઓ ઋતુઓ અને હવામાન અંગેની વિસ્તૃત જાણકારી ધરાવે છે. ઘાસ અને પાણીના સ્રોતો વિષયક આનુભવિક જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓનાં પશુઓ કુદરતી વનસ્પતિ ઉપર અવલંબિત હોય છે. અલ્પ વરસાદવાળા વિસ્તારના પશુપાલકો ઘેટાં-બકરાં પાળે છે. અસ્થાયી પશુપાલકો ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ગાય, બળદ, ઘોડા અને ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓનું પાલન કરે છે. આ પ્રકારનું પશુપાલન વિકાસશીલ દેશોમાં થાય છે. આ પશુપાલકો પોતાના પશુઓ દ્વારા દૂધ, માંસ, ઊંન અને ચામડું વગેરે પશુપેદાશો મેળવી પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરે છે. આ પ્રકારનું પશુપાલન પારિસ્થિતિકતંત્રને અનુરૂપ પારિસ્થિતિકીય અને સાંસ્કૃતિક અનુકૂળનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. અહીં પશુપાલકો તથા તેઓનાં પાળેલાં પ્રાણીઓ પરસ્પર આશ્રિત અને એક સમુદાયના રૂપમાં રહે છે.

અસ્થાયી પશુપાલનના વિશ્વમાં સાત ક્ષેત્રો છે : આર્કટિક પ્રદેશ, યુરેશિયાનો સ્ટેપ પ્રદેશ, દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયા, સહરાનું રણ, અરબસ્તાનનો રણપ્રદેશ, આફ્રિકાનાં સવાના ઘાસનાં બીડ, એન્ડીઝ તેમ જ એશિયાનો ઉચ્ચપ્રદેશ. જો કે હવે આ પ્રકારના પશુપાલકોની સંખ્યામાં ક્રમશઃ ઘટાડો થઈ રહ્યો છે.

વ્યાપારિક પશુપાલન :

અસ્થાયી પશુપાલન કરતાં વ્યાપારિક પશુપાલન વધારે વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક અને મૂડીપ્રધાન છે. પશુ પેદાશોમાંથી વધુ આવક મળી રહે તે હેતુને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. આ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે જેમાં કેવળ એક જ પ્રકારનાં પશુ પાળવામાં આવે છે. ઘેટાં, બકરાં, ગાય, બળદ, મરઘાં, બતક, ઘોડા વગેરે પશુઓ પાળવામાં આવે છે. આ પ્રકારના પશુપાલનમાં દૂધ, માંસ, ચામડું, ઊંન અને ઈંડાં વગેરેનું મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી તૈયાર કરેલા ખાસ ડબ્બાઓમાં બંધ કરીને વિશ્વના બજારોમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. પશુઓની ઉત્તમ ઓલાદો તૈયાર કરવી, પાળવી, પ્રાણીઓને થતા રોગો માટેની દવાઓ આપવી, પશુચિકિત્સક દ્વારા પ્રાણીઓની સારવાર કરાવવી, મરઘાં-બતકાંને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉછેરવાં, પશુઓને ઉત્તમ આહાર પૂરો પાડવો, પશુઓની સારી રીતે સરભરા કરવી વગેરે બાબતો પર ખૂબ જ ધ્યાન અપાય છે. દુનિયામાં ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા, આર્જેન્ટિના, યુ.એસ.એ., ભારત, ડેન્માર્ક વગેરે દેશોમાં વ્યાપારિક પશુપાલન મોટા પાયા પર થાય છે.

ખેતી

આશરે 12000 વર્ષ પહેલાં વિશ્વમાં ખેતીની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં પ્રાણીઓનો શિકાર કરી માનવી ખોરાક મેળવતો, તે પછી પશુઓ જોડે નિકટતા સ્થાપી પશુપાલન તરફ વળ્યો. પશુઓને ભારવહન કરવામાં ઉપયોગમાં લીધાં, પછી તેમના દ્વારા ખેતીપ્રવૃત્તિમાં સહાય મેળવી ખેતીપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ખેતીના કારણે માનવીનું સ્થાયી જીવન શરૂ થયું. સૌ પ્રથમ તેણે જંગલોનાં વૃક્ષો કાપી જમીન સંપાદન કરી ત્યાં ખેતી કરતો હતો. આશરે 2 થી 5 વર્ષ સુધી તે જમીનમાં પાક લીધા પછી ઉત્પાદન ઘટતાં તે જમીન પડતી મૂકી બીજી જમીન ખેતી માટે સંપાદન કરતો હતો. આ રીતે તે ખેતીને પ્રાથમિક કક્ષાની અસ્થાયી ખેત પદ્ધતિ કહેવાતી હતી. સમય જતાં અનુકૂળ આબોહવા, સિંચાઈની સુવિધા અને ફળદ્રુપ જમીન વિસ્તારમાં સ્થાયી ખેત પદ્ધતિનો વિકાસ થયો. પરિણામે ગ્રામીણ વસાહતો ઉદ્ભવી.

બધી જ પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખેતીપ્રવૃત્તિ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. વિશ્વની લગભગ અડધી વસ્તી ખેતી પર આધારિત છે. વિકાસશીલ દેશોમાં લગભગ 65% થી વધારે લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. 18મી

સદીમાં યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ. ક્રાંતિની અસર એશિયા, અમેરિકા અને આફ્રિકા ખંડના દેશોમાં થઈ. ખેતી ક્ષેત્રે પરિવર્તન થયાં. ખેતીમાં યંત્રોનો ઉપયોગ શરૂ થયો. માનવીએ ખેતીના ચોક્કસ પાક લેવાની શરૂઆત કરી જેમાં ઘઉં, ડાંગર, કપાસ, ચા, કોફી, રબર, શેરડી, મકાઈ વગેરે મુખ્ય પાક બન્યા. જમીનને કેળવીને વધુ ઉપજ મેળવવા માટેના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. બાગાયતી ખેતીનો વિકાસ કર્યો. તૈયાર પાકોની વિશ્વના બજારમાં આયાત-નિકાસ શરૂ થઈ. મકાઈની ખેતી મધ્ય અમેરિકામાંથી વિશ્વના ઘણા દેશોમાં ફેલાઈ. બટાકાની ખેતી એન્ડિઝથી યુરોપીયન દેશોમાં ગઈ. પોર્ટુગીઝો તમાકુના છોડ ભારતમાં લાવ્યા. ખેતીમાં વૈજ્ઞાનિક અને ટેક્નિકલ જ્ઞાનનો લાભ મળતાં હરિયાણી ક્રાંતિ થઈ. વિશ્વની ભૌતિક, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ પર ખેતીનો ભારે પ્રભાવ છે. આબોહવા, વરસાદ, જમીન અને ભૂપૃષ્ઠ ખેતીપ્રવૃત્તિને અસર કરતાં પરિબળો છે.

ખેતી આધારિત આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ

- પશુપાલન દ્વારા દૂધ અને તેની બનાવટો તૈયાર કરવી.
- કેટલાંક વિશિષ્ટ પ્રાણીઓનો ઉછેર કરી ઊંન, ચામડું અને માંસ મેળવવું.
- મરઘાં-બતકાંનો ઉછેર કરી ઈંડાં અને માંસ મેળવવું.
- વિવિધ બાગાયતી પાકો પર આધારિત ખાદ્ય પ્રસંસ્કરણ ઉદ્યોગો દ્વારા અથાણાં, મુરબ્બા, શરબત વગેરે ઉત્પાદનો તૈયાર કરવાં.
- ફૂલની ખેતી દ્વારા સુગંધિત દ્રવ્યો અને વિવિધ પ્રકારની ઔષધિઓ તૈયાર કરવી.
- મધમાખી ઉછેર કરી મધ મેળવવું.
- શેતૂરની ખેતી કરીને રેશમના કીડા ઉછેરવા.
- ખેતરના નીચાણવાળા ભાગોમાં ખેત તલાવડી બનાવીને કે ડાંગરની ક્યારીઓમાં મત્સ્ય ઉછેર કરવો.
- ખેતરના શેઢે કે ખુલ્લી જગ્યામાં ઔષધીય વૃક્ષોનો ઉછેર કરવો.
- તેલીબિયાંનું પીલાણ કરી તેમાંથી ખાદ્યતેલ તૈયાર કરવું.

ખનન

ખનન એટલે ભૂ-ભાગમાંથી ખનીજો મેળવવા જમીન પરની માટી કે રેતીને દૂર કરવી અને ખોદકામ કરવું, સુરંગો દ્વારા પથ્થરો તોડવા, જમીનની અંદર વધુ ઊંડાઈએથી ખનીજો મેળવવા શારકામ કરવું. ખનન કાર્યની શરૂઆત ઘણા પ્રાચીનકાળથી થઈ હતી. ભૂતકાળમાં તાંબુ, લોખંડ વગેરેનો ઓજારો અને શસ્ત્રો બનાવવા ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ભાલાથી શરૂ કરી, ઘરવપરાશની ચીજો, વિવિધ સાધનો, વાસણો વગેરેની બનાવટમાં ખનીજનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. મધ્યયુગમાં ખનન કાર્યનું મહત્ત્વ વધ્યું. ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મનીમાં હથિયાર અને સિક્કા બનાવવા માટે ધાતુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવ્યું હતું. અન્ય દેશોએ પણ ધાતુના ઉપયોગમાં વધારો કર્યો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી ખનીજોના ઉપયોગમાં અને તેના મહત્ત્વમાં વધારો થયો.

નિશ્ચિત અશુર્યના, રાસાયણિક બંધારણ અને સમાન ગુણધર્મ ધરાવતા ઘન, પ્રવાહી કે વાયુમય પદાર્થોને ખનીજ કહે છે. તેને મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) ધાત્વિક ખનીજ (2) અધાત્વિક ખનીજ. ધાત્વિક ખનીજોમાં લોખંડ, તાંબુ, સીસું, જસત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગંધક, અબરખ, ફ્લોરસ્પાર, ચૂનાના પથ્થર વગેરે અધાત્વિક ખનીજો છે. કોલસો, ખનીજતેલ, કુદરતી વાયુ વગેરે સંચાલન શક્તિમાં વપરાતાં ખનીજો છે.

ખનનના બે પ્રકાર છે : (1) પૃષ્ઠીય અને (2) ભૂમિગત ખનન. પૃષ્ઠીય ખનનને ધરાતલીય ખનન પણ

કહે છે. આ પ્રકારનું ખનન વધુ સરળ, સુરક્ષિત અને ઓછું ખર્ચાળ છે. ખનીજોનું ખનન વધુ માત્રામાં અને ઝડપથી થઈ શકે છે.

જો ખનીજો પૃથ્વીની સપાટીથી વધારે ઊંડાઈએ હોય છે ત્યારે ભૂમિગત ખનન વિધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. પૃથ્વી સપાટીની ઊંડાઈએથી ખનીજોના ખનનનું કાર્ય ખૂબ જ મુશ્કેલ અને અસુરક્ષિત ગણાય છે. આ પ્રકારનું ખનન ખૂબ જ ખર્ચાળ બને છે. તેમાં લિફ્ટ, ઊંડાઈએથી ખનીજો બહાર લાવવાનાં સાધનો, વાયુસંચાર પ્રણાલીની જરૂરિયાત રહે છે. આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ જોખમ ભરેલી છે કારણ કે ઊંડાઈએ આવેલી ખાણોમાં ઘણીવાર ઝેરી વાયુ ફેલાઈ જવાથી, ખાણોમાં ભૂસ્ખલન થવાથી, કેટલીકવાર ખાણમાં આગ લાગવાથી અથવા પૂરનાં પાણી ધસી આવતાં મોટી દુર્ઘટનાઓ સર્જાય છે. ખાણમાં કામ કરતા શ્રમિકો મૃત્યુ પામે છે. વિકસિત રાષ્ટ્રો અદ્યતન યંત્રો દ્વારા આ પ્રકારના ખનનનું કાર્ય કરે છે.

વિશ્વની કેટલીક મહત્વની ખનીજો વિશે પાઠ 9 ‘કુદરતી સંસાધનો’ માં આપણે અભ્યાસ કરીશું. હવે આપણે માનવીની દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિઓ સમજીએ :

જાણવું ગમશે.

- પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ કરનારા લોકોનું કાર્યક્ષેત્ર ઘરથી બહાર હોવાના કારણે તેઓને રેડ કૉલર શ્રમિક કહેવામાં આવે છે.
- ચ્યૂઈંગ-ગમને ચૂસ્યા પછી બાકી વધેલા ભાગને ‘ચિકલ’ કહે છે. ચ્યૂઈંગ-ગમ ‘જેપોટા’ નામના વૃક્ષના દૂધમાંથી બને છે. આવાં વૃક્ષો કેટલાંક દેશોમાં ઉછેરવામાં આવે છે.
- રેન્ડિયર પાળવાનું કામ મોટે ભાગે એસ્કિમો કરે છે.

માનવીની દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિઓ

બધી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સંસાધનોની પ્રાપ્તિ અને તેમના ઉપયોગ સાથે જોડાયેલી છે. બધા જ પ્રકારનાં સંસાધનો માનવજીવન માટે ખૂબ જ મહત્વનાં છે. દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિઓના કારણે પ્રાકૃતિક સંસાધનોનું મૂલ્ય ખૂબ જ વધી જાય છે. કાચામાલનું તૈયાર માલમાં રૂપાંતર કરતાં તે કીમતી બની જાય છે. કપાસની કિંમત કરતાં તેમાંથી બનાવેલા તારની કિંમત વધી જાય છે. તે તારનો ઉપયોગ કપડાં બનાવવા થાય છે. ટૂંકમાં, કાચા માલને ઊંચી મૂલ્યવાન ચીજ-વસ્તુઓમાં રૂપાંતરિત થાય તેવી ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિને ‘ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ’ કહે છે. જ્યાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રના ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ થાય તેવી પ્રવૃત્તિને દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિ કહે છે. ભૂગોળવેત્તાઓ ઉદ્યોગ શબ્દનો અર્થ એ પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરવા માટે કરે છે, જે ખેતી, જંગલ, મત્સ્યચન, ખનનપ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત પ્રાથમિક ઉત્પાદનોની પ્રક્રિયા અને નવી ચીજ-વસ્તુના નિર્માણ સાથે જોડાયેલી હોય છે. પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિથી અલગ કરવા માટે ઉદ્યોગને દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિ કહે છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે ગતિશીલ જળ, ખનીજ કોલસો અને ખનીજતેલ વગેરે શક્તિનાં સંસાધનોના ઉપયોગથી પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોમાં ખૂબ જ ફેરફારો થયા. તેનાથી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિને મદદ મળી. અહીં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિને કારણે પ્રાપ્ત કાચા માલને તૈયાર માલમાં ફેરવવાની પ્રવૃત્તિ થઈ તેથી તે દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિ કહેવાઈ. પ્લાસ્ટિકના રમકડાં બનાવવા, લોખંડમાંથી યંત્રોનું નિર્માણ કરવું, અંતરિક્ષયાનનું નિર્માણ કરવું વગેરે ઉત્પાદનોને ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન એટલે જૈવિક અથવા અજૈવિક પદાર્થોના એક નવા ઉત્પાદનના રૂપમાં યાંત્રિક અને રાસાયણિક પરિવર્તન માત્ર છે, પછી તે કાર્ય સ્વયંસંચાલિત મશીન દ્વારા કે હાથ દ્વારા અથવા કોઈ કારખાનામાં થયું હોય. જટિલ વ્યવસ્થા, શક્તિનાં આધુનિક સાધનો, કૌશલ્યપૂર્ણ માનવશ્રમ, યંત્રોનો ઉપયોગ અને મોટા પાયે વધુ ઉત્પાદન એ આધુનિક ઉત્પાદનની વિશેષતાઓ છે.